

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

Β.Ι. ΛΕΝΙΝ

ΓΙΑ ΤΟΝ ΜΑΡΞ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΡΞΙΣΜΟ

*Οι τρεις πηγές και τα τρία συστατικά μέρη
του μαρξισμού*

*Τα ιστορικά πεπραγμένα
της διδασκαλίας του Καρλ Μαρξ*

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ
(Σύντομη βιογραφική σκιαγραφή
με έκθεση του μαρξισμού)

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΑΘΗΝΑ 2002

*Η μετάφραση του κειμένου έχει παρθεί από την έκδοση στα ελληνικά
του 41ου τόμου των Απάντων του Β. Ι. Λένιν, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.*

ISBN 960-224-472-0

© Σύγχρονη Εποχή Εκδοτική ΑΕΒΕ

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα, Τηλ.: 3820835, 3823649, Fax: 3813354

<http://www.sep.gr>, e-mail: info@sep.gr

Η συλλογή αυτή περιέχει τα λενινιστικά έργα: «Οι τρεις πηγές και τα τρία συστατικά μέρη του μαρξισμού», «Τα ιστορικά πεπρωμένα της διδασκαλίας του Καρλ Μαρξ» και «Καρλ Μαρξ (σύντομη βιογραφική σκιαγραφία με έκθεση του μαρξισμού)».

Στις εργασίες αυτές γίνεται με επιστημονική, μα ταυτόχρονα κατανοητή γλώσσα, ένας βαθύς χαρακτηρισμός του μαρξισμού, όλων των συστατικών μερών του. Τονίζεται ότι ο μαρξισμός έκανε πραγματική επανάσταση στην ανάπτυξη του μαρξιστικού φιλοσοφικού υλισμού και της διαλεκτικής του Μαρξ, εξηγείται η μεγάλη σημασία της ανακάλυψης από τον Μαρξ της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας. Δίνεται ο χαρακτηρισμός της ουσίας της οικονομικής διδασκαλίας του Μαρξ. Υπογραμμίζεται ο δημιουργικός χαρακτήρας του μαρξισμού σαν καθοδήγηση για δράση, το ασυμβίβαστο του μαρξισμού με τον αναθεωρητισμό και το δογματισμό, τονίζεται ότι η ζωή, η πορεία της ανθρωπότητας επιβεβαιώνουν πέρα για πέρα την ορθότητα της διδασκαλίας του μαρξισμού.

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΤΡΙΑ ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ¹

Η διδασκαλία του Μαρξ προκαλεί σ' όλο τον πολιτισμένο κόσμο τη μεγαλύτερη εχθρότητα και το μίσος όλης της αστικής επιστήμης (και της επίσημης και της φιλελεύθερης), που βλέπει το μαρξισμό σαν μια «βλαβερή αίρεση». Και δεν μπορεί να περιμένει κανείς διαφορετική στάση, γιατί δεν είναι δυνατό να υπάρξει «αμερόληπτη» κοινωνική επιστήμη σε μια κοινωνία χτισμένη πάνω στην ταξική πάλη. Έτσι είτε αλλιώς, όλη και η επίσημη και η φιλελεύθερη επιστήμη, υπερασπίζεται τη μισθωτή δουλεία, ενώ ο μαρξισμός έχει κηρύξει αμείλικτο πόλεμο ενάντια σ' αυτή τη δουλεία. Το να περιμένει κανείς αμερόληπτη επιστήμη στην κοινωνία της μισθωτής δουλείας είναι κουτούτσικη αφέλεια, που μοιάζει με το να περιμένει κανείς αμεροληψία από τους εργοστασιάρχες στο ζήτημα, αν θα πρέπει ν' αυξήσουν το μεροκάματο των εργατών, ελαττώνοντας τα κέρδη του κεφαλαίου.

Μα δεν είναι μόνο αυτό. Η ιστορία της φιλοσοφίας και η ιστορία της κοινωνικής επιστήμης δείχνουν πεντακάθαρα ότι στο μαρξισμό δεν υπάρχει τίποτε που να μοιάζει με «αίρεση», με την έννοια κάποιας κλειστής, αποστεωμένης διδασκαλίας που εμφανίστηκε έξω από τη λεωφόρο της εξέλιξης του παγκόσμιου πολιτισμού. Αντίθετα, όλη η μεγαλοφυΐα του Μαρξ βρίσκεται ακριβώς στο ότι έδωσε απαντήσεις στα ερωτήματα που είχε ήδη θέσει η πρωτοπόρα σκέψη της ανθρωπότητας. Η διδασκαλία του γεννήθηκε σαν κατευθείαν και άμεση συνέχιση της διδασκαλίας των πιο μεγάλων εκπροσώπων της φιλοσοφίας, της πολιτικής οικονομίας και του σοσιαλισμού.

Η διδασκαλία του Μαρξ είναι παντοδύναμη, γιατί είναι σωστή. Είναι πλήρης και αρμονική, γιατί δίνει στους ανθρώπους μια ολοκληρωμένη κοσμοθεωρία, ασυμβίβαστη απέναντι σε κάθε δεισιδαιμονία, σε κάθε αντίδραση, σε κάθε υπεράσπιση της αστικής καταπίεσης. Είναι νόμιμος διάδοχος ό,τι πιο καλού δημιούργησε η ανθρωπότητα στο 19ο αιώνα με τη μορφή της γερμανικής φιλοσοφίας, της αγγλικής πολιτικής οικονομίας, του γαλλικού σοσιαλισμού.

Σ' αυτές τις τρεις πηγές, που αποτελούν ταυτόχρονα και τα συστατικά μέρη του μαρξισμού, θα σταθούμε με συντομία.

I

Η φιλοσοφία του μαρξισμού είναι ο υλισμός. Στη διάρκεια όλης της νεότερης ιστορίας της Ευρώπης και κυρίως στα τέλη του 18ου αιώνα, στη Γαλλία όπου δινόταν η αποφασιστική μάχη ενάντια σε κάθε μεσαιωνική σαβούρα, ενάντια στη δουλοπαροικία που επικρατούσε στους θεσμούς και στις ιδέες, ο υλισμός αποδείχτηκε η μοναδική συνεπής φιλοσοφία, πιστή σ' όλες τις αρχές των φυσικών επιστημών, εχθρική προς τις δεισιδαιμονίες, την ψευτοευλάβεια κλπ. Γι' αυτό οι εχθροί της δημοκρατίας προσπαθούσαν με όλες τους τις δυνάμεις να «αναιρέσουν», να υποσκάψουν, να συκοφαντήσουν τον υλισμό και υπεράσπιζαν τις διάφορες μορφές του φιλοσοφικού ιδεαλισμού, που έτσι είτε αλλιώς καταλήγει πάντα στην υπεράσπιση ή στην υποστήριξη της θρησκείας.

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς υπεράσπισαν με τον πιο αποφασιστικό τρόπο το φιλοσοφικό υλισμό και εξήγησαν επανειλημμένα πόσο βαθιά λαθεμένη είναι κάθε παρέκκλιση απ' αυτή τη βάση. Οι απόψεις τους έχουν εκτεθεί με

τη μεγαλύτερη σαφήνεια και διεξοδικότητα στα έργα του Ένγκελς Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και Αντι-Ντίρινγκ, που, όπως και το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, αποτελούν εγκόλπιο κάθε συνειδητού εργάτη.

Ο Μαρξ όμως δε σταμάτησε στον υλισμό του 18ου αιώνα, μα προώθησε τη φιλοσοφία. Την πλούτισε με τις κατακτήσεις της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας, ιδιαίτερα του συστήματος του Χέγκελ, που με τη σειρά του είχε οδηγήσει στον υλισμό του Φόιερμπαχ. Η κυριότερη απ' αυτές τις κατακτήσεις είναι η διαλεκτική, δηλαδή η διδασκαλία της εξέλιξης στην πιο πλήρη, βαθιά κι απασπασμένη από κάθε μονομέρεια μορφή της, η διδασκαλία της σχετικότητας της ανθρώπινης γνώσης που μας δίνει μια αντανάκλαση της αιώνια εξελισσόμενης ύλης. Οι νεότες ανακαλύψεις των φυσικών επιστημών –ράδιο, ηλεκτρόνια, μεταστοιχείωση– επιβεβαίωσαν περίλαμπρα το διαλεκτικό υλικό του Μαρξ, παρ' όλες τις θεωρίες των αστών φιλοσόφων με τις «καινούργιες» αναδρομές τους στον παλιό και σάπιο ιδεαλισμό.

Ο Μαρξ, βαθαίνοντας και αναπτύσσοντας το φιλοσοφικό υλισμό, τον οδήγησε ως το τέλος, τον επέκτεινε από τη γνώση της φύσης στη γνώση της ανθρώπινης κοινωνίας. Ο ιστορικός υλισμός του Μαρξ αποτελεί μέγιστη κατάκτηση της επιστημονικής σκέψης. Το χάος και η αυθαιρεσία που βασίλευαν ως τότε στις αντιλήψεις για την ιστορία και την πολιτική, αντικαταστάθηκαν από μια καταπληκτικά ολοκληρωμένη και αρμονική επιστημονική θεωρία, που δείχνει πώς μέσα από μια μορφή της κοινωνικής ζωής αναπτύσσεται, σαν συνέπεια της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, μια άλλη, ανώτερη μορφή, από τη δουλοπαροικία, π.χ., γεννιέται ο καπιταλισμός.

Όπως ακριβώς η γνώση του ανθρώπου αντανακλά τη φύση που υπάρχει ανεξάρτητα απ' αυτόν, δηλαδή την εξε-

λίσσόμενη ύλη, έτσι και η κοινωνική γνώση του ανθρώπου (δηλαδή οι διάφορες αντιλήψεις και διδασκαλίες φιλοσοφικές, θρησκευτικές, πολιτικές κλπ.) αντανάκλα το οικονομικό καθεστώς της κοινωνίας. Οι πολιτικοί θεσμοί είναι το εποικοδόμημα πάνω στην οικονομική βάση. Βλέπουμε, λ.χ., πώς οι διάφορες πολιτικές μορφές των σύγχρονων ευρωπαϊκών κρατών χρησιμεύουν για τη στερέωση της κυριαρχίας της αστικής τάξης πάνω στο προλεταριάτο.

Η φιλοσοφία του Μαρξ είναι ο ολοκληρωμένος φιλοσοφικός υλισμός, που έδωσε στην ανθρωπότητα –και ιδιαίτερα στην εργατική τάξη– ισχυρά όργανα γνώσης.

II

Ο Μαρξ, αφού αναγνώρισε ότι το οικονομικό καθεστώς είναι η βάση πάνω στην οποία υψώνεται το πολιτικό εποικοδόμημα, έστρεψε κυρίως την προσοχή του στη μελέτη αυτού του οικονομικού καθεστώτος. Το βασικό έργο του Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, είναι αφιερωμένο στη μελέτη του οικονομικού καθεστώτος της σύγχρονης, δηλαδή της καπιταλιστικής, κοινωνίας.

Η κλασική πολιτική οικονομία διαμορφώθηκε πριν από τον Μαρξ στην Αγγλία, την πιο εξελιγμένη καπιταλιστική χώρα. Ο Άνταμ Σμιθ και ο Ντέβιντ Ρικάρτο, μελετώντας το οικονομικό καθεστώς, έβαλαν τις βάσεις της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Ο Μαρξ συνέχισε το έργο τους. Θεμελίωσε γερά και ανάπτυξε με συνέπεια αυτή τη θεωρία. Έδειξε ότι η αξία κάθε εμπορεύματος καθορίζεται από την ποσότητα του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας, που απαιτείται για την παραγωγή του εμπορεύματος.

Εκεί όπου οι αστοί οικονομολόγοι έβλεπαν σχέσεις πραγμάτων (ανταλλαγή εμπορεύματος με εμπόρευμα), ο

Μαρξ αποκάλυψε σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους. Η ανταλλαγή των εμπορευμάτων εκφράζει τη σύνδεση ανάμεσα στους ξεχωριστούς παραγωγούς μέσω της αγοράς. Το χρήμα σημαίνει ότι η σύνδεση αυτή γίνεται όλο και πιο στενή, συνενώνοντας αδιάρρηκτα σ' ένα σύνολο όλη την οικονομική ζωή των ξεχωριστών παραγωγών. Το κεφάλαιο σημαίνει παραπέρα ανάπτυξη αυτής της σύνδεσης: η εργατική δύναμη του ανθρώπου γίνεται εμπόρευμα. Ο μισθωτός εργάτης πουλάει την εργατική του δύναμη στον ιδιοκτήτη της γης, του εργοστασίου, των εργαλείων δουλείας. Ένα μέρος της εργάσιμης μέρας ο εργάτης το διαθέτει για να καλύψει τα έξοδα της συντήρησής του και της συντήρησης της οικογένειάς του (μισθός εργασίας) και το άλλο μέρος της μέρας ο εργάτης δουλεύει δωρεάν, δημιουργώντας για τον καπιταλιστή την υπεραξία, την πηγή του κέρδους, την πηγή του πλούτου της τάξης των καπιταλιστών.

Η διδασκαλία της υπεραξίας είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της οικονομικής θεωρίας του Μαρξ.

Το κεφάλαιο που δημιουργήθηκε με τη δουλειά του εργάτη, καταπιέζει τον εργάτη, καταστρέφοντας τους μικρονοικοκυραίους και δημιουργώντας τη στρατιά των ανέργων. Στη βιομηχανία φαίνεται αμέσως η νίκη της μεγάλης παραγωγής, μα και στη γεωργία βλέπουμε το ίδιο φαινόμενο: η υπεροχή της μεγάλης καπιταλιστικής γεωργίας μεγαλώνει, αυξάνει η χρησιμοποίηση μηχανών, το αγροτικό νοικοκυριό πιάνεται στη θηλιά του χρηματικού κεφαλαίου, ξεπέφτει και καταστρέφεται κάτω από το βάρος της καθυστερημένης τεχνικής. Στη γεωργία είναι διαφορετικές οι μορφές της κατάρτισης της μικρής παραγωγής, η ίδια όμως η κατάρτισή της είναι γεγονός αναμφισβήτητο.

Το κεφάλαιο, τσακίζοντας τη μικρή παραγωγή, οδηγεί στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και στη

δημιουργία μονοπωλιακής θέσης για τις ενώσεις των πολύ μεγάλων καπιταλιστών. Η ίδια η παραγωγή γίνεται όλο και πιο κοινωνική, —εκατοντάδες χιλιάδες κι εκατομμύρια εργάτες συνενώνονται σ' ένα σχεδιασμετρικό οικονομικό οργανισμό— ενώ το προϊόν της κοινής εργασίας το ιδιοποιείται μια χούφτα καπιταλιστών. Μεγαλώνει η αναρχία στην παραγωγή, οι κρίσεις, το λυσσαλέο κινήγητό των αγορών, η φτώχεια της μάζας του πληθυσμού.

Το καπιταλιστικό καθεστώς, μεγαλώνοντας την εξάρτηση των εργατών από το κεφάλαιο, δημιουργεί τη μεγάλη δύναμη της ενωμένης εργασίας.

Ο Μαρξ παρακολούθησε την εξέλιξη του καπιταλισμού από τα πρώτα έμβρυα της εμπορευματικής οικονομίας, από την απλή ανταλλαγή ως τις ανώτερες μορφές του, ως τη μεγάλη παραγωγή.

Και η πείρα όλων των καπιταλιστικών χωρών, τόσο των παλιών όσο και των καινούργιων, δείχνει παραστατικά από χρόνο σε χρόνο όλο και σε μεγαλύτερο αριθμό εργατών την ορθότητα της διδασκαλίας αυτής του Μαρξ.

Ο καπιταλισμός νίκησε σ' όλο τον κόσμο, μα η νίκη αυτή δεν είναι παρά μόνο το κατώφλι της νίκης της εργασίας κατά του κεφαλαίου.

III

Όταν ανατράπηκε η δουλοπαροικία και είδε το φως της μέρας η «ελεύθερη» καπιταλιστική κοινωνία, αποκαλύφθηκε αμέσως ότι η ελευθερία αυτή σημαίνει καινούργιο σύστημα καταπίεσης και εκμετάλλευσης των εργαζομένων. Αμέσως άρχισαν να εμφανίζονται διάφορες σοσιαλιστικές διδασκαλίες, σαν αντανάκλαση αυτής της καταπίεσης και σαν διαμαρτυρία ενάντια της. Ο αρχικός όμως σοσιαλισμός ήταν ουτοπικός σοσιαλισμός. Έκανε

κριτική στην καπιταλιστική κοινωνία, την καταδίκασε, την καταριόταν, ονειρευόταν τον αφανισμό της, έπλαθε με τη φαντασία του ένα καλύτερο καθεστώς, προσπαθούσε να πείσει τους πλούσιους για το ανήθικο της εκμετάλλευσης.

Μα ο ουτοπικός σοσιαλισμός δεν μπορούσε να υποδείξει μια πραγματική διέξοδο. Δεν μπορούσε ούτε να εξηγήσει την ουσία της μισθωτής σκλαβιάς στον καπιταλισμό, ούτε ν' ανακαλύψει τους νόμους της εξέλιξής του, ούτε να βρει την κοινωνική εκείνη δύναμη που είναι ικανή να γίνει ο δημιουργός της νέας κοινωνίας.

Στο μεταξύ, οι θυελλώδεις επαναστάσεις, που συνόδεψαν την πτώση της φεουδαρχίας, της δουλοπαροικίας, παντού στην Ευρώπη και κυρίως στη Γαλλία, αποκάλυπταν όλο και πιο εξώφθαλμα πως βάση όλης της εξέλιξης και κινητήρια δύναμή της είναι η *πάλη των τάξεων*.

Καμιά νίκη της πολιτικής ελευθερίας πάνω στην τάξη των φεουδαρχών δεν κατακτήθηκε χωρίς απεγνωσμένη αντίσταση. /

Καμιά καπιταλιστική χώρα δε διαμορφώθηκε πάνω σε λίγο-πολύ ελεύθερη, δημοκρατική βάση, χωρίς αγώνα ζωής ή θανάτου ανάμεσα στις διάφορες τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Η μεγαλοφυΐα του Μαρξ συνίσταται στο ότι μπόρεσε νωρίτερα απ' όλους να βγάλει από δω το συμπέρασμα που μας διδάσκει η παγκόσμια ιστορία και να το εφαρμόσει με συνέπεια. Το συμπέρασμα αυτό είναι η διδασκαλία για την ταξική πάλη.

Οι άνθρωποι ήταν πάντα και θα είναι πάντα τα απλοϊκά θύματα της απάτης και της αυταπάτης στην πολιτική, όσο δε θα μάθουν ν' αναζητούν πίσω από τις διάφορες ηθικές, θρησκευτικές, πολιτικές και κοινωνικές φράσεις, διακηρύξεις, υποσχέσεις, τα συμφέροντα του-

των ή εκείνων των τάξεων. Οι οπαδοί των μεταρρυθμίσεων και των βελτιώσεων θα εξαπατούνται πάντα από τους υπερασπιστές του παλιού, εφόσον δε θα καταλάβουν ότι κάθε παλιός θεσμός, όσο παράλογος και σάπιος κι αν φαίνεται, κρατιέται από τις δυνάμεις τούτων ή εκείνων των κυρίαρχων τάξεων. Και για να σπάσουμε την αντίσταση αυτών των τάξεων υπάρχει μόνο ένα μέσο: να βρούμε μέσα στην ίδια την κοινωνία που μας περιβάλλει, να διαφωτίσουμε και να οργανώσουμε για την πάλη τις δυνάμεις εκείνες που μπορούν –και λόγω της κοινωνικής τους θέσης οφείλουν– ν' αποτελέσουν τη δύναμη την ικανή να σαρώσει το παλιό και να δημιουργήσει το νέο.

Μόνο ο φιλοσοφικός υλισμός του Μαρξ έδειξε στο προλεταριάτο τη διέξοδο από την πνευματική σκλαβιά, όπου φυτοζωούσαν και φυτοζωούν ως τώρα όλες οι καταπιεζόμενες τάξεις. Μόνο η οικονομική θεωρία του Μαρξ εξήγησε την πραγματική θέση του προλεταριάτου μέσα στο γενικό σύστημα του καπιταλισμού.

Σε όλο τον κόσμο, από την Αμερική ως την Ιαπωνία και από τη Σουηδία ως τη Νότια Αφρική, πληθαίνουν οι αυτοτελείς οργανώσεις του προλεταριάτου. Το προλεταριάτο διαφωτίζεται και διαπαιδαγωγείται, διεξάγοντας την ταξική του πάλη, απαλλάσσεται από τις προλήψεις της αστικής κοινωνίας, συσπειρώνεται όλο και πιο σφιχτά και μαθαίνει να εκτιμά σωστά τις επιτυχίες του, ατσάλώνει τις δυνάμεις του και αναπτύσσεται ακατάπαυστα.

Προσβεστιάινγκε, τεύχ. 3, Μάρτης του 1913
Υπογραφή: Β.Ι.

Δημοσιεύεται σύμφωνα με το κείμενο
του περιοδικού Προσβεστιάινγκε

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΠΕΠΡΩΜΕΝΑ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

Το κύριο στη διδασκαλία του Μαρξ είναι ότι φώτισε τον κοσμοϊστορικό ρόλο του προλεταριάτου σαν δημιουργού της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Η πορεία των γεγονότων σ' όλο τον κόσμο επιβεβαίωσε άραγε κατοπινά αυτή τη διδασκαλία, όπως την είχε εκθέσει ο Μαρξ;

Για πρώτη φορά ο Μαρξ μίλησε γι' αυτήν το 1844. Το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* του Μαρξ και του Ένγκελς, που βγήκε το 1848, μας δίνει κιόλας μια πλήρη, συστηματική, την καλύτερη ως τα τώρα έκθεση αυτής της διδασκαλίας. Από τότε, η παγκόσμια ιστορία χωρίζεται ξεκάθαρα σε τρεις κύριες περιόδους:

1. Από την επανάσταση του 1848 ως την Κομμούνα του Παρισιού (1871).
2. Από την Κομμούνα του Παρισιού ως τη ρωσική επανάσταση (1905).
3. Από τη ρωσική επανάσταση και ύστερα.

Ας δούμε φευγαλέα ποια τύχη είχε η διδασκαλία του Μαρξ στην καθεμιά απ' αυτές τις περιόδους.

I

Στις αρχές της πρώτης περιόδου δεν κυριαρχεί καθόλου η διδασκαλία του Μαρξ. Δεν είναι παρά μια από τις εξαιρετικά πολυάριθμες ομάδες ή ρεύματα του σοσιαλισμού. Κυριαρχούν τέτοιες μορφές σοσιαλισμού, που συγγενεύουν βασικά με το δικό μας το ναροντνικισμό: Μη κατανόηση της υλιστικής βάσης της ιστορικής κίνησης, ανικανότητα να ξεχωρίσουν το ρόλο και τη σημασία της κάθε τάξης της καπιταλιστικής κοινωνίας, συγκάλυψη

της αστικής ουσίας των δημοκρατικών μετασχηματισμών με διάφορες δήθεν σοσιαλιστικές φράσεις για το «λαό», τη «δικαιοσύνη», το «δίκαιο» κλπ.

Η επανάσταση του 1848 δίνει θανάσιμο χτύπημα σε όλες αυτές τις θορυβώδεις, παρδαλές, φωνακλάδικες μορφές του προ-μαρξικού σοσιαλισμού. Η επανάσταση σ' όλες τις χώρες δείχνει τις διάφορες τάξεις της κοινωνίας στη δράση. Οι τουφεκισμοί των εργατών από τη δημοκρατική αστική τάξη τις μέρες του Ιούνη του 1848 στο Παρίσι δείχνουν οριστικά ότι μόνο το προλεταριάτο είναι από τη φύση του σοσιαλιστικό. Η φιλελεύθερη αστική τάξη φοβάται εκατό φορές περισσότερο την ανεξαρτησία αυτής της τάξης από οποιαδήποτε αντίδραση. Ο δειλός φιλελευθερισμός σέρνεται μπροστά στην αντίδραση. Η αγροτιά ικανοποιείται με την κατάργηση των υπολειμμάτων της φεουδαρχίας και περνά με το μέρος του καθεστώτος και μόνο πού και πού ταλαντεύεται ανάμεσα στην εργατική δημοκρατία και στον αστικό φιλελευθερισμό. Όλες οι θεωρίες για αταξικό σοσιαλισμό και για αταξική πολιτική αποδείχνονται κούφια ανοησίες.

Η Κομμούνα του Παρισιού (1871) τερματίζει αυτή την εξέλιξη των αστικών μετασχηματισμών. Μόνο στον ηρωισμό του προλεταριάτου χρωστά τη στερέωσή της η δημοκρατία, δηλαδή εκείνη η μορφή κρατικής συγκρότησης, όπου οι ταξικές σχέσεις προβάλλουν με την πιο απροκάλυπτη μορφή.

Σε όλες τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, μια πιο συγχυσμένη και λιγότερο αποτελειωμένη εξέλιξη οδηγεί επίσης στην ίδια διαμορφωμένη πια αστική κοινωνία. Στα τέλη της πρώτης περιόδου (1848-1871), που ήταν περίοδος με θύελλες και επαναστάσεις, ο προμαρξικός σοσιαλισμός πεθαίνει. Γεννιούνται ανεξάρτητα προλεταριακά κόμματα: η Ι Διεθνής (1864-1872) και η γερμανική σοσιαλδημοκρατία.

Η δεύτερη περίοδος (1872-1904) ξεχωρίζει από την πρώτη με τον «ειρηνικό» της χαρακτήρα, με την έλλειψη επαναστάσεων. Η Δύση έχει τελειώσει με τις αστικές επαναστάσεις. Η Ανατολή δεν έχει ακόμη ωριμάσει γι' αυτές.

Η Δύση μπαίνει στο πεδίο της «ειρηνικής» προετοιμασίας για την εποχή των μελλοντικών μετασχηματισμών. Παντού διαμορφώνονται προλεταριακά στη βάση τους σοσιαλιστικά κόμματα, που μαθαίνουν να χρησιμοποιούν τον αστικό κοινοβουλευτισμό, να δημιουργούν τον καθημερινό τους Τύπο, τα μορφωτικά τους ιδρύματα, τα συνδικάτα τους, τους συνεταιρισμούς τους. Η διδασκαλία του Μαρξ κερδίζει μια πλήρη νίκη και παίρνει πλάτος. Αργά, μα σταθερά προχωρεί η κίνηση του ξεδιαλέγματος και της συγκέντρωσης των δυνάμεων του προλεταριάτου, της προετοιμασίας του για τις μελλοντικές μάχες.

Η διαλεκτική της ιστορίας είναι τέτοια, που η θεωρητική νίκη του μαρξισμού αναγκάζει τους εχθρούς του να μεταμφιεστούν σε μαρξιστές. Ο σαπισμένος εσωτερικός φιλελευθερισμός δοκιμάζει να ξαναζωντανέψει με τη μορφή του σοσιαλιστικού ομορτισμού. Την περίοδο της προετοιμασίας των δυνάμεων για τις μεγάλες μάχες την ερμηνεύουν με την έννοια της άρνησης αυτών των μαχών. Την καλύτερευση της κατάστασης των μισθωτών δούλων για τον αγώνα ενάντια στη μισθωτή δουλεία, την εξηγούν με την έννοια ότι οι μισθωτοί δούλοι πουλάνε για μια πεντάρα τα δικαιώματά τους στην ελευθερία. Από δειλία κηρύσσουν την «κοινωνική ειρήνη» (δηλαδή την ειρήνη με τη δουλοκτησία), την άρνηση της ταξικής πάλης κλπ. Έχουν πάρα πολλούς οπαδούς ανάμεσα στους σοσιαλιστές κοινοβουλευτικούς άνδρες, στους διάφορους υπαλλήλους του εργατικού κινήματος και στους «συμπαθούντες» διανοούμενους.

III

Δεν είχαν ακόμη προλάβει οι οπορτουνιστές να παινευτούν για την «κοινωνική ειρήνη» και για το ότι δεν είναι αναπόφευκτες οι θύελλες στη «δημοκρατία» και άνοιξε στην Ασία μια καινούργια πηγή για τις πιο μεγάλες παγκόσμιες θύελλες. Τη ρωσική επανάσταση την ακολούθησαν η τουρκική, η περσική, η κινεζική. Ζούμε τώρα ακριβώς στην εποχή αυτών των καταιγίδων και της «αντίστροφης αντανάκλασής» τους στην Ευρώπη. Όποια κι αν είναι τα πεπρωμένα της μεγάλης κινεζικής δημοκρατίας που εναντίον της ακονίζουν τώρα τα δόντια τους οι διάφορες «πολιτισμένες ύαινες», καμιά δύναμη στον κόσμο δεν πρόκειται να παλινορθώσει την παλιά δουλοπαροικία στην Ασία, να σαρώσει από το πρόσωπο της γης τον ηρωικό δημοκρατισμό των λαϊκών μαζών στις ασιατικές και μισοασιατικές χώρες.

Ορισμένοι άνθρωποι που δεν προσέχουν τις συνθήκες της προετοιμασίας και της ανάπτυξης της μαζικής πάλης, οδηγήθηκαν ως την απόγνωση και τον αναρχισμό από τις μακρόχρονες αναβολές μιας αποφασιστικής πάλης ενάντια στον καπιταλισμό στην Ευρώπη. Βλέπουμε τώρα πόσο κοντόφθαλμη και λιγόψυχη είναι η αναρχική απόγνωση.

Δεν πρέπει να μας πιάνει απόγνωση, μα να αντλούμε θάρρος από το γεγονός ότι η Ασία με τα 800 εκατομμύρια ανθρώπους της τραβήχτηκε στον αγώνα για τα ίδια ευρωπαϊκά ιδανικά.

Οι ασιατικές επαναστάσεις μάς έδειξαν την ίδια έλλειψη χαρακτήρα και την προστυχιά του φιλελευθερισμού, την ίδια εξαιρετική σημασία της ανεξαρτησίας των δημοκρατικών μαζών, τον ίδιο ξεκάθαρο διαχωρισμό του προλεταριάτου από κάθε αστική τάξη. Όποιος ύστερα από

την πείρα της Ευρώπης και της Ασίας μιλάει για *αταξική* πολιτική και για *αταξικό* σοσιαλισμό, αξίζει απλώς να τον βάλουν σ' ένα κλουβί και να τον δείχνουν δίπλα σε ένα καγκουρό της Αυστραλίας.

Ύστερα από την Ασία άρχισε να αναταράζεται —όχι όμως με ασιατικό τρόπο— και η Ευρώπη. Η «ειρηνική» περίοδος του 1872-1904 πέρασε αμετάκλητα στην αιωνιότητα. Η ακρίβεια και ο ζυγός των τρασυ προκαλούν μια πρωτοφανέρωτη όξυνση της οικονομικής πάλης, που έβαλε σε κίνηση ακόμη και τους Άγγλους εργάτες, που έχουν διαφθαρεί περισσότερο από το φιλελευθερισμό. Μπροστά στα μάτια μας ωριμάζει η πολιτική κρίση ακόμη και μέσα στην πιο «σκληροτράχηλη» χώρα των αστών και των γιούνκερ, τη Γερμανία. Οι ξέφρενοι εξοπλισμοί και η πολιτική του ιμπεριαλισμού δημιουργούν στη σύγχρονη Ευρώπη μια τέτοια «κοινωνική ειρήνη» που μοιάζει περισσότερο με μπαρουταποθήκη. Ενώ η αποσύνθεση όλων των αστικών κομμάτων και το ωρίμασμα του προλεταριάτου προχωρούν σταθερά.

Μετά την εμφάνιση του μαρξισμού καθεμιά από τις τρεις αυτές μεγάλες εποχές της παγκόσμιας ιστορίας, του έφερε καινούργιες επιβεβαιώσεις και καινούργιους θριάμβους. Μα ακόμη μεγαλύτερο θρίαμβο θα φέρει στο μαρξισμό, σαν διδασκαλία του προλεταριάτου, η ιστορική εποχή που μας έρχεται.

Πράβντα, αρ. φύλ. 50, 1 του Μάρτη 1913

Υπογραφή: Β.Ι.

Δημοσιεύεται σύμφωνα με το κείμενο
της εφημερίδας Πράβντα

ΚΑΡΛ ΜΑΡΞ

(ΣΥΝΤΟΜΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΚΙΑΓΡΑΦΙΑ ΜΕ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ)²

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το άρθρο για τον Καρλ Μαρξ που βγαίνει σήμερα σε χωριστή μπροσούρα γράφτηκε το 1913 (απ' ό,τι θυμάμαι) για το *Εγκυκλοπαιδικό λεξικό του Γκρανάτ*. Στο τέλος του άρθρου είχε δοθεί μια αρκετά λεπτομερειακή βιβλιογραφία για τον Μαρξ, κυρίως ξένη. Στη σημερινή έκδοση η βιβλιογραφία αυτή παραλείπεται. Επίσης η Σύνταξη του *Εγκυκλοπαιδικού λεξικού*, από την πλευρά της, για να αποφύγει τη λογοκρισία, αφαίρεσε το τέλος του άρθρου για τον Μαρξ, που ήταν αφιερωμένο στην έκθεση της επαναστατικής του τακτικής. Δυστυχώς, δεν έχω τη δυνατότητα να αποκαταστήσω εδώ αυτό το τέλος, γιατί το πρόχειρο έμεινε κάπου στα χαρτιά μου στην Κρακοβία ή στην Ελβετία. Θυμάμαι μόνο ότι σ' αυτό το τέλος του άρθρου παράθεσα, ανάμεσα στ' άλλα, και το μέρος από το γράμμα του Μαρξ προς τον Ένγκελς της 16.IV.1856, όπου ο Μαρξ έγραφε: «Στη Γερμανία το παν θα εξαρτηθεί από τη δυνατότητα να ενισχυθεί η προλεταριακή επανάσταση μ' ένα είδος δεύτερης έκδοσης πολέμου των χωρικών. Τότε τα πράγματα θα πάνε θαυμάσια». Να τι δεν κατάλαβαν, αρχίζοντας από το 1905, οι μενσεβίκοι μας, που κατρακύλησαν τώρα ως την ολοκληρωτική προδοσία του σοσιαλισμού, ως το πέρασμα με το μέρος της αστικής τάξης.

Μόσχα, 14.V.1918

Ν. Λένιν

Ο Καρλ Μαρξ γεννήθηκε στις 5 Μάη 1818, με το νέο ημερολόγιο, στην πόλη Τριρ (παραρρήνια Πρωσία). Ο πατέρας του ήταν δικηγόρος, Εβραίος· το 1824 ασπάστηκε τον προτεσταντισμό. Η οικογένειά του ήταν εύπορη, καλλιεργημένη, όχι όμως επαναστατική. Αφού τέλειωσε το γυμνάσιο του Τριρ, ο Μαρξ πήγε στο Πανεπιστήμιο, στην αρχή στη Βόννη και έπειτα στο Βερολίνο και σπούδασε νομικά, προπαντός όμως ιστορία και φιλοσοφία. Τέλειωσε το Πανεπιστήμιο το 1841 με μια διδακτορική διατριβή για τη φιλοσοφία του Επίκουρου. Όσο για τις αντιλήψεις του, ο Μαρξ εκείνη την εποχή ήταν ακόμη χεγκελιανός-ιδεαλιστής. Στο Βερολίνο ανήκε στον κύκλο των «αριστερών-χεγκελιανών» (Μπρούνο Μπάουερ³ κ.ά.), που προσπαθούσαν να βγάλουν από τη φιλοσοφία του Χέγκελ αθεϊστικά και επαναστατικά συμπεράσματα.

Όταν τέλειωσε το Πανεπιστήμιο, ο Μαρξ εγκαταστάθηκε στη Βόννη, με σκοπό να γίνει καθηγητής του Πανεπιστημίου. Η αντιδραστική όμως πολιτική της κυβέρνησης, που το 1832 αφαίρεσε την έδρα από τον Λουδοβίκο Φόιερμπαχ⁴, το 1836 αρνήθηκε να τον επαναφέρει στο Πανεπιστήμιο και το 1841 απαγόρευσε στο νεαρό καθηγητή Μπρούνο Μπάουερ να διδάσκει στη Βόννη, ανάγκασε τον Μαρξ να εγκαταλείψει τη σταδιοδρομία του καθηγητή. Η εξέλιξη των ιδεών του αριστερού χεγκελιανισμού έκανε εκείνο τον καιρό πολύ γρήγορα βήματα στη Γερμανία. Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ άρχισε, ιδιαίτερα από το 1836, να επικρίνει τη θεολογία και να στρέφεται προς τον υλισμό, στον οποίο προσχωρεί οριστικά το 1841 (*Η ουσία του χριστιανισμού*)· το 1843 βγήκε το βιβλίο του *Οι βασικές θέ-*

σεις της φιλοσοφίας του μέλλοντος. «Έπρεπε να υποστεί κανείς την απολυτρωτική επίδραση» αυτών των βιβλίων – έγραφε αργότερα ο Ένγκελς για τα έργα αυτά του Φόιερμπαχ. «Εμείς» (δηλαδή οι αριστεροί χεγκελιανοί, ανάμεσα σ' αυτούς και ο Μαρξ) «γίναμε αμέσως φοίτερμπαχικοί». Εκείνο τον καιρό, οι ριζοσπάστες αστοί της Ρηνανίας, που είχαν σημεία επαφής με τους αριστερούς χεγκελιανούς, ίδρυσαν στην Κολωνία μια αντιπολιτευόμενη εφημερίδα: την *Εφημερίδα του Ρήνου* (άρχισε να βγαίνει την 1η του Γενάρη του 1842). Ο Μαρξ και ο Μπρούνο Μπάουερ κλήθηκαν σαν κυριότεροι συνεργάτες· τον Οκτώβρη του 1842, ο Μαρξ ανέλαβε διευθυντής της εφημερίδας και μετοίκησε από τη Βόννη στην Κολωνία. Με τη διεύθυνση του Μαρξ, η επαναστατική-δημοκρατική κατεύθυνση της εφημερίδας γινόταν όλο και πιο ξεκάθαρη· η κυβέρνηση στην αρχή επέβαλε στην εφημερίδα διπλή και τριπλή λογοκρισία και μετά την 1η του Γενάρη του 1843, αποφάσισε να την κλείσει εντελώς. Ο Μαρξ βρέθηκε τότε υποχρεωμένος να φύγει από διευθυντής, η αποχώρησή του όμως δεν έσωσε την εφημερίδα, που κλείστηκε το Μάρτη του 1843. Από τα πιο βαρυσήμαντα άρθρα του Μαρξ στην *Εφημερίδα του Ρήνου* ο Ένγκελς σημειώνει, εκτός απ' αυτά που αναφέρονται παρακάτω (βλ. τη Βιβλιογραφία), και ένα άρθρο για την κατάσταση των αγροτών-αμπελουργών της κοιλάδας του Μόζελ. Η δημοσιογραφική δουλειά έδειξε στον Μαρξ ότι δεν ήξερε αρκετά καλά την πολιτική οικονομία και γι' αυτό καταπιάστηκε με ζήλο με τη μελέτη της.

Το 1843, ο Μαρξ παντρεύτηκε στο Κρόιτωναχ την Τζένη φον Βεστφάλεν, παιδική του φίλη που την είχε αρραβωνιαστεί όταν ακόμη ήταν φοιτητής. Η γυναίκα του προερχόταν από μια αντιδραστική αριστοκρατική οικογένεια της Πρωσίας. Ο μεγαλύτερος αδελφός της έγινε υπουργός

Εσωτερικών της Πρωσίας σε μια από τις πιο αντιδραστικές εποχές, το 1850-1858. Το φθινόπωρο του 1843, ο Μαρξ πήγε στο Παρίσι για να εκδώσει στο εξωτερικό ένα ριζοσπαστικό περιοδικό μαζί με τον Άρνολντ Ρούγκε (1802-1880, αριστερός χεγκελιανός. Το 1825-1830 ήταν φυλακή, ύστερα από το 1848 εκπατρισμένος· στα 1866-1870 οπαδός του Βίσμαρκ). Βγήκε μόνο το πρώτο τεύχος αυτού του περιοδικού με τον τίτλο *Γερμανο-γαλλικά χρονικά*. Το περιοδικό έπαψε να βγαίνει λόγω των δυσκολιών που παρουσίαζε η παράνομη κυκλοφορία του στη Γερμανία και λόγω διαφωνιών με τον Ρούγκε. Στα άρθρα του σ' αυτό το περιοδικό, ο Μαρξ παίρνει ήδη επαναστατική θέση, κηρύσσει «αμείλικτη κριτική σε καθετί που υπάρχει» και ιδιαίτερα «κριτική των όπλων» και κάνει έκκληση στις μάζες και το προλεταριάτο.

Το Σεπτέμβριο του 1844 ήρθε στο Παρίσι για μερικές μέρες ο Φρίντριχ Ένγκελς, που έγινε από τότε ο πιο στενός φίλος του Μαρξ. Μαζί έπαιρναν ενεργότατο μέρος στην τοπική κοχλάζουσα ζωή των επαναστατικών ομάδων του Παρισιού (ιδιαίτερη σημασία είχε η θεωρία του Προυντόν, που ο Μαρξ την καταπολέμησε αποφασιστικά στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* το 1847) και επεξεργάστηκαν –παλεύοντας επίμονα ενάντια στις διάφορες θεωρίες του μικροαστικού σοσιαλισμού– τη θεωρία και την τακτική του επαναστατικού προλεταριακού σοσιαλισμού ή του κομμουνισμού (μαρξισμού). Βλ. τα έργα του Μαρξ εκείνης της εποχής, του 1844-1848, στη *Βιβλιογραφία* που ακολουθεί. Το 1845, ύστερα από επιμονή της πρωσικής κυβέρνησης, ο Μαρξ απελάθηκε από το Παρίσι σαν επικίνδυνος επαναστάτης και πήγε στις Βρυξέλλες. Την άνοιξη του 1847, ο Μαρξ και ο Ένγκελς προσχώρησαν σε μια μυστική προπαγανδιστική εταιρία, την «Ένωση των κομμουνιστών» και πήραν μέρος στο II Συνέδριο αυτής

της Ένωσης (Νοέμβρης 1847 στο Λονδίνο), όπου έπαιξαν εξέχοντα ρόλο. Με εντολή του συνεδρίου σύνταξαν το περίφημο *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* που βγήκε το Φλεβάρη του 1848. Στο έργο αυτό εκτίθεται με μεγαλοφυή σαφήνεια και διαύγεια η νέα κοσμοαντίληψη, ο συνεπής υλισμός που αγκαλιάζει και την περιοχή της κοινωνικής ζωής, η διαλεκτική σαν η πιο ολόπλευρη και η πιο βαθιά διδασκαλία της εξέλιξης, η θεωρία της ταξικής πάλης και ο κοσμοϊστορικός επαναστατικός ρόλος του προλεταριάτου, του δημιουργού της νέας, της κομμουνιστικής κοινωνίας.

Όταν ξέσπασε η επανάσταση του Φλεβάρη του 1848⁵, ο Μαρξ απελάθηκε από το Βέλγιο. Ξαναγύρισε στο Παρίσι κι από κει, ύστερα από την επανάσταση του Μάρτη⁶, πήγε στη Γερμανία και συγκεκριμένα στην Κολωνία. Εκεί άρχισε να βγαίνει από την 1η του Ιούνη 1848 ως τις 19 του Μάη 1849 η *Νέα εφημερίδα του Ρήνου*· διευθυντής της εφημερίδας ήταν ο Μαρξ. Η νέα θεωρία επιβεβαιώθηκε περίλαμπρα από την πορεία των επαναστατικών γεγονότων του 1848-1849⁷, όπως επιβεβαιώθηκε αργότερα και απ' όλα τα προλεταριακά και δημοκρατικά κινήματα όλων των χωρών του κόσμου. Η αντεπανάσταση που νίκησε, στην αρχή παρέπεμψε τον Μαρξ σε δίκη (αθωώθηκε στις 9 του Φλεβάρη 1849) και μετά τον απέλασε από τη Γερμανία (στις 16 του Μάη 1849). Ο Μαρξ πήγε στην αρχή στο Παρίσι, απελάθηκε και από κει ύστερα από τη διαδήλωση της 13 του Ιούνη του 1849 και πήγε στο Λονδίνο, όπου έμεινε ως το τέλος της ζωής του.

Οι συνθήκες της ζωής του σαν εκπατρισμένου, όπως βγαίνει ανάγλυφα από την αλληλογραφία του με τον Ένγκελς (εκδόθηκε το 1913), ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Η ανέχεια έπνιγε κυριολεκτικά τον Μαρξ και την οικογένειά του. Αν δεν υπήρχε η αδιάκοπη, γεμάτη αυταπάρνηση οι-

κονομική ενίσχυση του Ένγκελς, ο Μαρξ όχι μόνο δε θα μπορούσε να τελειώσει *Το Κεφάλαιο*, αλλά και θα χανόταν αναπόφευκτα από τη φτώχεια και τις στερήσεις. Εκτός απ' αυτό, οι θεωρίες και τα ρεύματα του μικροαστικού και γενικότερα του μη προλεταριακού σοσιαλισμού που κυριαρχούσαν τότε, ανάγκαζαν τον Μαρξ να διεξάγει συνεχώς αμείλικτο αγώνα και κάποτε να αποκρούει τις πιο λυσσαλέες και άγριες προσωπικές επιθέσεις («Herr Vogt»). Μένοντας μακριά από τους κύκλους των εκπατρισμένων, ο Μαρξ σε μια σειρά ιστορικές εργασίες (βλ. τη *Βιβλιογραφία*) επεξεργαζόταν την υλιστική του θεωρία, αφιερώνοντας τις δυνάμεις του κυρίως στη μελέτη της πολιτικής οικονομίας. Την επιστήμη αυτή ο Μαρξ την επαναστατικοποίησε (βλ. παρακάτω τη *διδασκαλία του Μαρξ*) στα έργα του *Η κριτική της πολιτικής οικονομίας* (1859) και *Το Κεφάλαιο* (τόμ. Ι, 1867).

Η εποχή της αναζωογόνησης των δημοκρατικών κινήματων στα τέλη της δεκαετίας 1850-1860 και στη διάρκεια της δεκαετίας 1860-1870 κάλεσε ξανά τον Μαρξ στην πρακτική δράση. Το 1864 (28 του Σεπτέμβρη) ιδρύθηκε στο Λονδίνο η ονομαστή I Διεθνής, η «Διεθνής ένωση των εργατών». Ο Μαρξ ήταν η ψυχή αυτής της οργάνωσης, ήταν εκείνος που έγραψε την πρώτη «Διακήρυξή» της⁸ και μια σειρά αποφάσεις, δηλώσεις και διακηρύξεις της. Ο Μαρξ, συνενώνοντας το εργατικό κίνημα των διαφόρων χωρών, προσπαθώντας να κατευθύνει στην κοίτη μιας κοινής δράσης τις διάφορες μορφές του μη προλεταριακού, του προμαρξικού σοσιαλισμού (Ματζίνι⁹, Προιντόνι¹⁰, Μπακούνιν¹¹, αγγλικός φιλελεύθερος τρεϊντιγιουνιονισμός, λασσαλικές ταλαντεύσεις προς τα δεξιά στη Γερμανία κλπ.) και καταπολεμώντας τις θεωρίες όλων αυτών των αιρέσεων και μικροσχολών, σφυρηλάτησε μια ενιαία τακτική της προλεταριακής πάλης της εργατικής τάξης των

διαφόρων χωρών. Ύστερα από την πτώση της Κομμουνας του Παρισιού (1871), που ο Μαρξ την έκρινε τόσο βαθυστόχαστα, τόσο εύστοχα, τόσο λαμπρά και από την άποψη ενός ανθρώπου της δράσης και ενός επαναστάτη (*Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία του 1871*), και ύστερα από τη διάσπαση της Διεθνούς από τους μπακουνιστές, έγινε αδύνατη η παραμονή της Διεθνούς στην Ευρώπη. Ο Μαρξ μετά το συνέδριο της Διεθνούς στη Χάγη (1872) εξασφάλισε τη μεταφορά του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς στη Νέα Υόρκη. Η I Διεθνής εκπλήρωσε έτσι τη διεθνή της αποστολή και παραχώρησε τη θέση της σε μια εποχή απροσμέτρητα πιο μεγάλης ανόδου του εργατικού κινήματος σε όλες τις χώρες του κόσμου, συγκεκριμένα στην εποχή της ανάπτυξής του σε πλάτος, στην εποχή της δημιουργίας μαζικών σοσιαλιστικών εργατικών κομμάτων στα πλαίσια κάθε εθνικού κράτους.

Η εντατική δράση στη Διεθνή και η ακόμη πιο εντατική απασχόληση του Μαρξ υπόσκαψαν οριστικά την υγεία του. Συνέχισε το ξαναδούλεμα της πολιτικής οικονομίας και την αποπεράτωση του *Κεφαλαίου*, συγκεντρώνοντας ένα σωρό καινούργιο υλικό και μελετώντας μια σειρά γλώσσες (λόγου χάρι, τη ρωσική), μα η αρρώστια δεν τον άφησε να τελειώσει το *Κεφάλαιο*.

Στις 2 του Δεκέμβρη 1881 πέθανε η γυναίκα του. Στις 14 του Μάρτη 1883, ο Μαρξ αποκοιμήθηκε ήσυχα και για πάντα στην πολυθρόνα του. Τον έθαψαν δίπλα στη γυναίκα του, στο νεκροταφείο του Χάιγκεϊτ του Λονδίνου. Από τα παιδιά του Μαρξ ορισμένα πέθαναν μικρά στο Λονδίνο, τότε που η οικογένεια δυστιχούσε πολύ. Οι τρεις κόρες του παντρεύτηκαν με σοσιαλιστές της Αγγλίας και της Γαλλίας: η Ελεονόρα Έβελινγκ, η Λάουρα Λαφάργκ και η Τζένη Λονγκέ. Ο γιος της τελευταίας είναι μέλος του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Γαλλίας.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΞ

Μαρξισμός είναι το σύστημα των αντιλήψεων και της διδασκαλίας του Μαρξ. Ο Μαρξ είναι εκείνος που συνέχισε και ολοκλήρωσε με μεγαλοφυΐα τα τρία βασικά ιδεολογικά ρεύματα του 19ου αιώνα, που ανήκαν στις τρεις πιο προηγμένες χώρες της ανθρωπότητας: την κλασική γερμανική φιλοσοφία, την κλασική αγγλική πολιτική οικονομία και το γαλλικό σοσιαλισμό σε συνδυασμό με τις γαλλικές επαναστατικές διδασκαλίες γενικότερα. Η αναγνωρισμένη ακόμη και από τους αντίπαλους του Μαρξ αξιοθαύμαστη συνέπεια και ενότητα των απόψεών του, που στο σύνολό τους μας δίνουν το σύγχρονο υλισμό και το σύγχρονο επιστημονικό σοσιαλισμό, σαν θεωρία και σαν πρόγραμμα του εργατικού κινήματος όλων των πολιτισμένων χωρών του κόσμου, μας υποχρεώνει να προτάξουμε από την έκθεση του κύριου περιεχομένου του μαρξισμού, συγκεκριμένα της οικονομικής διδασκαλίας του Μαρξ, μια σύντομη σκιαγραφία της κοσμοαντίληψής του γενικά.

Ο ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΣ ΥΛΙΣΜΟΣ

Ο Μαρξ, από το 1844-1845, που αποχρυσταλλώθηκαν οι απόψεις του, ήταν υλιστής και ειδικά οπαδός του Λ. Φόιερμπαχ. Σχετικά με τον Φόιερμπαχ είχε τη γνώμη και αργότερα ότι οι αδύνατες πλευρές του συνίστανται αποκλειστικά στο γεγονός ότι ο υλισμός του δεν ήταν αρκετά συνεπής και ολόπλευρος. Ο Μαρξ έβλεπε την κοσμοϊστορική σημασία του Φόιερμπαχ, που «άφησε εποχή», ακριβώς στην αποφασιστική του ρήξη με τον ιδεαλισμό του Χέγκελ και στη διακήρυξη του υλισμού, που ακόμη «στο 18ο αιώνα, ιδιαίτερα στη Γαλλία, ήταν αγώνας όχι μόνο

ενάντια στους υπάρχοντες πολιτικούς θεσμούς, μα και ενάντια στη θρησκεία και στη θεολογία, όπως και... ενάντια σε κάθε μεταφυσική» (με την έννοια της «εκστατικής θεώρησης» σε αντιδιαστολή από τη «νηφάλια φιλοσοφία») («Η αγία οικογένεια» στη «Φιλοσοφική Κληρονομιά»). «Για τον Χέγκελ –έγραφε ο Μαρξ– το προτσές της νόησης, που με το όνομα ιδέα το μετατρέπει μάλιστα σε αυθυπόστατο υποκείμενο, είναι ο δημιουργός του πραγματικού... Για μένα, αντίστροφα, το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερόμενο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι» (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. I, πρόλογος στη 2η έκδ.). Ο Φρ. Ένγκελς, συμφωνώντας απόλυτα με την υλιστική αυτή φιλοσοφία του Μαρξ και εκθέτοντάς την έγραφε στο *Αντι-Ντίρινγκ* (βλ.): –ο Μαρξ διάβασε αυτό το έργο από το χειρόγραφο– «... Η ενότητα του κόσμου δε συνίσταται στο Είναι του, αλλά στην υλικότητά του και η υλικότητα αυτή αποδείχεται... με μια μακρόχρονη και επίμονη εξέλιξη της φιλοσοφίας και της φυσιογνωσίας... Η κίνηση είναι ο τρόπος ύπαρξης της ύλης. Ποτέ και πουθενά δεν υπήρξε και δεν μπορεί να υπάρξει ύλη χωρίς κίνηση, κίνηση χωρίς ύλη... Αν βάλουμε το ερώτημα... τι είναι νόηση και συνείδηση και από πού προέρχονται, θα δούμε ότι είναι προϊόντα του ανθρώπινου μυαλού και ότι ο ίδιος ο άνθρωπος είναι προϊόν της φύσης, που αναπτύχθηκε μέσα στη γνωστή φυσική κατάσταση και μαζί μ' αυτήν. Έτσι είναι αυτονόητο ότι τα προϊόντα του ανθρώπινου μυαλού, που σε τελευταία ανάλυση είναι επίσης προϊόντα της φύσης, δεν αντιφάσκουν με την υπόλοιπη αλληλουχία της φύσης, αλλά ανταποκρίνονται σ' αυτήν». «Ο Χέγκελ ήταν ιδεαλιστής, με άλλα λόγια, γι' αυτόν οι σκέψεις του μυαλού του δεν ήταν απεικονίσεις (*Abbilder*, κάποτε ο Ένγκελς μιλάει για «έκτυπα») λιγότερο ή περισσότερο αφηρημένες των πραγματικών αντικειμένων και

γεγονότων, αλλά αντίθετα τα πράγματα και η ανάπτυξή τους ήταν γι' αυτόν οι πραγματοποιημένες απεικονίσεις της ιδέας που υπήρχε κιόλας κάπου πριν από τον κόσμο». Στο έργο του Λουδοβίκος Φόιερμπαχ, όπου ο Φρ. Ένγκελς εκθέτει τις απόψεις του και τις απόψεις του Μαρξ για τη φιλοσοφία του Φόιερμπαχ και που ο Ένγκελς το έστειλε για εκτύπωση, αφού προηγούμενα διάβασε το παλιό χειρόγραφο που είχε γραφεί από τον ίδιο και τον Μαρξ το 1844-1845 πάνω στο ζήτημα του Χέγκελ, του Φόιερμπαχ και της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, ο Ένγκελς γράφει: «Το μεγάλο θεμελιακό πρόβλημα κάθε φιλοσοφίας και ιδιαίτερα της νεότερης φιλοσοφίας είναι το πρόβλημα της σχέσης νόησης και Είναι, πνεύματος και φύσης... ποιο είναι το πρωταρχικό: το πνεύμα ή η φύση... Ανάλογα με τον τρόπο που απαντούσαν σ' αυτό το ερώτημα οι φιλόσοφοι χωρίστηκαν σε δυο μεγάλα στρατόπεδα. Όσοι ισχυρίζονταν ότι το πνεύμα υπήρχε πριν από τη φύση και συνεπώς έτσι ή αλλιώς αναγνώριζαν τη δημιουργία του κόσμου... αποτέλεσαν το στρατόπεδο του ιδεαλισμού. Οι άλλοι, που θεωρούσαν σαν πρωταρχικό τη φύση, ανήκαν στις διάφορες σχολές του υλισμού». Κάθε άλλη χρησιμοποίηση των εννοιών του (φιλοσοφικού) ιδεαλισμού και υλισμού οδηγεί απλώς σε σύγχυση. Ο Μαρξ απόρριπτε κατηγορηματικά όχι μόνο τον ιδεαλισμό, που πάντα συνδεόταν έτσι είτε αλλιώς με τη θρησκεία, αλλά και τη διαδομένη, ιδιαίτερα στις μέρες μας, άποψη του Χιουμ και του Καντ, τον αγνωστικισμό, τον κριτικισμό, το θετικισμό, με τις διάφορες μορφές τους· κάθε παρόμοια φιλοσοφία τη θεωρούσε «αντιδραστική» παραχώρηση στον ιδεαλισμό και στην καλύτερη περίπτωση «ντροπαλή αποδοχή από την πίσω πόρτα του υλισμού και απάρνησή του μπροστά στα μάτια του κόσμου». Βλ. πάνω σ' αυτό το ζήτημα, εκτός από τα αναφε-

ρόμενα έργα του Ένγκελς και του Μαρξ και το γράμμα του τελευταίου προς τον Ένγκελς της 12 του Σεπτέμβρη 1868, όπου ο Μαρξ, σημειώνοντας την «πιο υλιστική», απ' ό,τι συνήθως, εκδήλωση του γνωστού φυσιοδίφη Τ. Χάξλι και την ομολογία του ότι, εφόσον «παρατηρούμε και νοούμε κατά τρόπο πραγματικό, δεν μπορούμε ποτέ να εγκαταλείψουμε το έδαφος του υλισμού», τον κατηγορεί ότι ανοίγει ένα «παραθυράκι» στον αγνωστικισμό, στο χιονισμό. Ιδιαίτερα πρέπει να σημειωθεί η άποψη του Μαρξ για τη σχέση ανάμεσα στην ελευθερία και την αναγκαιότητα: «τυφλή είναι η αναγκαιότητα μόνο όσο δεν έχει κατανοηθεί. Ελευθερία είναι η συνείδηση της αναγκαιότητας» (Ένγκελς στο *Αντι-Ντίρινγκ*) = η αναγνώριση της αντικειμενικής νομοτέλειας της φύσης και της διαλεκτικής μετατροπής της αναγκαιότητας σε ελευθερία (παράλληλα με τη μετατροπή του άγνωστου, που, όμως, είναι δυνατό να γίνει γνωστό, «πράγματος καθεαυτού» σε «πράγμα για μας», της «ουσίας των πραγμάτων» σε «φαινόμενα»). Ο Μαρξ και ο Ένγκελς θεωρούσαν βασική ανεπάρκεια του «παλιού» υλισμού μαζί και του υλισμού του Φόιερμπαχ (και πολύ περισσότερο του «χυδαίου» υλισμού των Μπίχνερ-Φοχτ-Μολεσότ) (1) το ότι ο υλισμός αυτός ήταν «κυρίως μηχανιστικός» και δεν έπαιρνε υπόψη του τη νεότερη εξέλιξη της χημείας και της βιολογίας (και στις μέρες μας θα έπρεπε ακόμη να προσθέσουμε: και της ηλεκτρικής θεωρίας της ύλης)· (2) το ότι ο παλιός υλισμός δεν ήταν ιστορικός, δεν ήταν διαλεκτικός (ήταν μεταφυσικός με την έννοια της αντιδιαλεκτικής), δεν εφάρμοζε με συνέπεια και ολόπλευρα την άποψη της εξέλιξης· (3) το ότι η «ουσία του ανθρώπου» κατανοούνταν απ' αυτούς αφηρημένα και όχι σαν «σύνολο όλων των κοινωνικών σχέσεων» (καθορισμένων συγκεκριμένα-ιστορικά) και γι' αυτό ο υλισμός αυτός δεν έκανε τίποτε άλλο παρά

«να εξηγεί» τον κόσμο, ενώ το ζήτημα έγκειται στην «αλλαγή» του, με άλλα λόγια δεν καταλάβαινε τη σημασία της «επαναστατικής πρακτικής δράσης».

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς θεωρούσαν ότι η διαλεκτική του Χέγκελ, η πιο ολόπλευρη, πλουσιότετη σε περιεχόμενο και πολύ βαθιά διδασκαλία για την εξέλιξη, ήταν το μεγαλύτερο απόκτημα της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας. Κάθε άλλη διατύπωση της αρχής της ανάπτυξης, της εξέλιξης, τη θεωρούσαν μονόπλευρη, φτωχή σε περιεχόμενο, τη θεωρούσαν παραμόρφωση και διαστροφή της πραγματικής πορείας ανάπτυξης (που συχνά συντελείται με άλματα, καταστροφές και επαναστάσεις) στη φύση και στην κοινωνία. «Μπορεί να ειπωθεί ότι ο Μαρξ και εγώ ήμασταν οι μόνοι σχεδόν που βάλαμε μπροστά μας το καθήκον να σώσουμε» (από την καταστροφή του ιδεαλισμού, καθώς και του χεγκελιανισμού) «τη συνειδητή διαλεκτική και να τη μεταφέρουμε στην υλιστική αντίληψη της φύσης». «Η φύση είναι η επιβεβαίωση της διαλεκτικής και πρέπει να πούμε ότι οι νεότερες φυσικές επιστήμες δείχνουν ότι η επιβεβαίωση αυτή είναι ασυνήθιστα πλούσια» (αυτό έχει γραφεί πριν ανακαλυφθούν το ράδιο, τα ηλεκτρόνια, η μεταστοιχείωση κλπ.), «που συσσωρεύει καθημερινά ένα σωρό υλικό και αποδείχνει ότι σε τελευταία ανάλυση τα πράγματα στη φύση γίνονται διαλεκτικά και όχι μεταφυσικά».

«Η μεγάλη θεμελιακή ιδέα, –γράφει ο Ένγκελς– ότι τον κόσμο δεν πρέπει να τον αντιλαμβανόμαστε σαν σύμπλεγμα από έτοιμα πράγματα, αλλά σαν σύμπλεγμα από προτές, όπου τα πράγματα, τα φαινομενικά σταθερά, καθώς και οι ιδεατές απεικονίσεις στο κεφάλι μας, οι έννοιες,

βρίσκονται σε αδιάκοπη αλλαγή, πότε εμφανίζονται και πότε εκμηδενίζονται – η μεγάλη αυτή θεμελιακή ιδέα έγινε, ιδιαίτερα από την εποχή του Χέγκελ, σε τέτοιο βαθμό κοινή συνείδηση, που είναι ζήτημα αν θα την αμφισβητήσει κανείς στη γενική της μορφή. Άλλο πράγμα όμως είναι να την παραδέχεσαι στα λόγια και άλλο να την εφαρμόζεις σε κάθε χωριστή περίπτωση και σε κάθε δοσμένο πεδίο έρευνας». «Για τη διαλεκτική φιλοσοφία τίποτε δεν είναι μια για πάντα καθορισμένο, απόλυτο, ιερό. Παντού και σε όλα η διαλεκτική φιλοσοφία βλέπει τη σφραγίδα της αναπόφευκτης πτώσης και τίποτε δεν μπορεί να σταθεί μπροστά της, εκτός από το αδιάκοπο προτσές της γέννησης και της εκμηδένισης, εκτός από το ατελεύτητο ανέβασμα από μια κατώτερη βαθμίδα σε μια ανώτερη. Και η ίδια δεν είναι παρά μια απλή αντανάκλαση αυτού του προτσές στο σκεπτόμενο εγκέφαλο». Έτσι, η διαλεκτική, σύμφωνα με τον Μαρξ, είναι η «επιστήμη των γενικών νόμων της κίνησης, τόσο του εξωτερικού κόσμου όσο και της ανθρώπινης νόησης».

Αυτή την πλευρά, την επαναστατική, της φιλοσοφίας του Χέγκελ την αποδέχτηκε και την ανέπτυξε ο Μαρξ. Ο διαλεκτικός υλισμός «δεν έχει ανάγκη από καμιά φιλοσοφία που να στέκεται πάνω από τις άλλες επιστήμες». Από την παλιά φιλοσοφία παραμένει μόνο «η διδασκαλία της νόησης και των νόμων της – η τυπική λογική και η διαλεκτική». Η διαλεκτική όμως, στην αντίληψη του Μαρξ, όπως και του Χέγκελ, περιλαμβάνει μέσα της εκείνο που σήμερα ονομάζεται γνωσιοθεωρία, γνωσιολογία, που πρέπει να εξετάζει το αντικείμενό της εξίσου ιστορικά, μελετώντας και γενικεύοντας την προέλευση και την ανάπτυξη της γνώσης, το πέρασμα από τη μη γνώση στη γνώση.

Στον καιρό μας, η ιδέα της ανάπτυξης, της εξέλιξης, μπήκε σχεδόν ολοκληρωτικά στην κοινωνική συνείδηση,

μα μπήκε από άλλους δρόμους, όχι μέσω της φιλοσοφίας του Χέγκελ. Ωστόσο, η ιδέα αυτή με τη διατύπωση που της έδωσαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς, στηριγμένοι στον Χέγκελ, είναι πολύ πιο ολόπλευρη, πολύ πιο πλούσια σε περιεχόμενο, απ' ό,τι η συνηθισμένη ιδέα της εξέλιξης. Μια ανάπτυξη που φαίνεται σαν να επαναλαμβάνει τις βαθμίδες που διέτρεξε, μα τις επαναλαμβάνει διαφορετικά, σε ανώτερη βάση («άρνηση της άρνησης»), μια ανάπτυξη, μπορούμε να πούμε, σπειροειδής και όχι σε ευθεία γραμμή – μια ανάπτυξη αλματοειδής, καταστροφική, επαναστατική· «διακοπές του βαθμιαίου», μετατροπή της ποσότητας σε ποιότητα – εσωτερικά κίνητρα της ανάπτυξης, που προέρχονται από την αντίθεση, από τη σύγκρουση των διαφόρων δυνάμεων και τάσεων που επιδρούν πάνω σε ένα δοσμένο σώμα ή στα πλαίσια ενός δοσμένου φαινομένου ή μέσα σε μια δοσμένη κοινωνία· αλληλεξάρτηση και στενότητα, αδιάρρηκτη αλληλουχία όλων των πλευρών κάθε φαινομένου (η ιστορία ανακαλύπτει ολοένα και νέες πλευρές), αλληλουχία που μας δίνει το ενιαίο, το νομοτελειακό παγκόσμιο προτσές της κίνησης – αυτά είναι ορισμένα γνωρίσματα της διαλεκτικής, της πιο πλούσιας (από τη συνηθισμένη) σε περιεχόμενο θεωρίας της εξέλιξης. (Βλ. το γράμμα του Μαρξ προς τον Ένγκελς της 8 του Γενάρη 1868, όπου ειρωνεύεται τις «ανιαρές τριχοτομίες» του Στάιν, που είναι παράλογο να τις συγχέει κανείς με την υλιστική διαλεκτική).

Η ΥΛΙΣΤΙΚΗ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η επίγνωση της ασυνέπειας, της ατέλειας και του μονόπλευρου χαρακτήρα του παλιού υλισμού οδήγησε τον Μαρξ στην πεποίθηση ότι είναι ανάγκη «να εναρμονιστεί η επιστήμη της κοινωνίας με την υλιστική βάση και να ξα-

ναφτιαχτεί πάνω σ' αυτή τη βάση». Αν ο υλισμός γενικά εξηγεί τη συνείδηση, ξεκινώντας από το Είναι και όχι αντίστροφα, κατά την εφαρμογή του στην κοινωνική ζωή της ανθρωπότητας απαιτούσε να εξηγείται η κοινωνική συνείδηση, ξεκινώντας από το κοινωνικό Είναι. «Η τεχνολογία –λέει ο Μαρξ (Το Κεφάλαιο, τόμ. Ι)– αποκαλύπτει την ενεργό στάση του ανθρώπου απέναντι στη φύση, το άμεσο προτσές παραγωγής της ζωής του και μ' αυτό τον τρόπο και των κοινωνικών σχέσεων της ζωής του και των πνευματικών παραστάσεων που πηγάζουν απ' αυτές». Στον πρόλογο του έργου του *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* ο Μαρξ μάς δίνει με τα παρακάτω λόγια μια ολοκληρωμένη διατύπωση των βασικών θέσεων του υλισμού που τον ελεγκτεί στην ανθρώπινη κοινωνία και στην ιστορία της:

«Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι έρχονται σε καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους σχέσεις – σε σχέσεις παραγωγής που αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων.

Το σύνολο αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική διάρθρωση της κοινωνίας, την πραγματική βάση που πάνω της υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν καθορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει το κοινωνικό, πολιτικό και πνευματικό προτσές της ζωής γενικά. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το Είναι τους, μα αντίθετα το κοινωνικό Είναι τους καθορίζει τη συνείδησή τους. Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίθεση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής –ή ό,τι αποτελεί μονάχα τη νομική έκφραση αυτού του πράγμα-

τος— με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, μέσα στις οποίες είχαν κινήθει ως τώρα. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων οι σχέσεις αυτές μεταβάλλονται σε δεσμά τους. Τότε έρχεται η εποχή της κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται, με περισσότερο ή λιγότερο γρήγορους ρυθμούς, ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα. Όταν εξετάζουμε τέτοιες ανατροπές, πρέπει να κάνουμε πάντα διάκριση ανάμεσα στην υλική ανατροπή των οικονομικών όρων της παραγωγής, που μπορούμε να τη διαπιστώσουμε με ακρίβεια φυσικών επιστημών, και στις νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές ή φιλοσοφικές, με δυο λόγια τις ιδεολογικές μορφές, με τις οποίες οι άνθρωποι αποκτούν συνείδηση αυτής της σύγκρουσης και παλεύουν ως τη λύση της.

Όπως δεν μπορούμε να κρίνουμε ένα άτομο από τη γνώμη που έχει το ίδιο για τον εαυτό του, άλλο τόσο δεν μπορούμε να κρίνουμε μια τέτοια εποχή ανατροπής από τη συνείδησή της. Απεναντίας, τη συνείδηση αυτή πρέπει να την εξηγήσουμε από τις αντιφάσεις της υλικής ζωής, από τη σύγκρουση που συντελείται ανάμεσα στις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής...». «Σε γενικές γραμμές, ο ασιατικός, ο αρχαίος, ο φεουδαρχικός και ο σύγχρονος, ο αστικός τρόπος παραγωγής, μπορούν να χαρακτηριστούν σαν προσοδευτικές εποχές του οικονομικού κοινωνικού σχηματισμού». (Βλ. τη σύντομη διατύπωση που δίνει ο Μαρξ στο γράμμα του προς τον Ένγκελς της 7 του Ιούλη 1866: «Η θεωρία μας για τον καθορισμό της οργάνωσης της εργασίας με τα μέσα παραγωγής».)

Η ανακάλυψη της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας ή, πιο σωστά, η συνεπής συνέχιση και επέκταση του υλισμού στην περιοχή των κοινωνικών φαινομένων, εξάλειψε δυο βασικές ανεπάρκειες των προηγούμενων ιστορικών θεω-

ριών. *Πρώτο*, οι θεωρίες αυτές στην καλύτερη περίπτωση εξέταζαν μόνο τα ιδεολογικά κίνητρα της ιστορικής δράσης των ανθρώπων και δεν ερευνούσαν τι είναι εκείνο που γεννάει αυτά τα κίνητρα, δε συλλαμβάνανε την αντικειμενική νομοτέλεια της ανάπτυξης του συστήματος των κοινωνικών σχέσεων, δεν έβλεπαν ότι οι σχέσεις αυτές έχουν τις ρίζες τους στο βαθμό ανάπτυξης της υλικής παραγωγής. *Δεύτερο*, οι προηγούμενες θεωρίες δεν έπαιρναν υπόψη τους τη δράση ακριβώς των μαζών του πληθυσμού, ενώ ο ιστορικός υλισμός έδωσε για πρώτη φορά τη δυνατότητα να ερευνηθούν, με ακρίβεια που χαρακτηρίζει τις φυσικοϊστορικές επιστήμες, οι κοινωνικοί όροι της ζωής των μαζών και οι αλλαγές αυτών των όρων. Η προμαρξική «κοινωνιολογία» και ιστοριογραφία δεν έκαναν στην καλύτερη περίπτωση τίποτε άλλο από το να συσσωρεύουν ακατέργαστα στοιχεία, μαζεμένα, αποσπασμένα και να απεικονίζουν ορισμένες πλευρές του ιστορικού προτσές. Ο μαρξισμός έδειξε το δρόμο για μια καθολική, ολόπλευρη μελέτη του προτσές της γέννησης, της ανάπτυξης και της παρακμής των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών, εξετάζοντας όλες τις αντιφατικές τάσεις στο σύνολό τους, ανάγοντάς τις στους όρους ζωής και παραγωγής των διαφόρων τάξεων της κοινωνίας –όρους που μπορούν να καθοριστούν με ακρίβεια– παραμερίζοντας τον υποκειμενισμό και την αυθαιρεσία στον ξεχωρισμό ορισμένων «επικρατέστερων» ιδεών ή στην ερμηνεία τους και αποκαλύπτοντας ότι όλες οι ιδέες και όλες οι διάφορες τάσεις έχουν, χωρίς εξαίρεση, τη ρίζα τους στην κατάσταση των υλικών παραγωγικών δυνάμεων. Οι άνθρωποι δημιουργούν οι ίδιοι την ιστορία τους, τι είναι όμως εκείνο που καθορίζει τα κίνητρα των ανθρώπων και πιο ειδικά των ανθρώπινων μαζών, τι είναι εκείνο που προκαλεί τις συγκρούσεις ανάμεσα στις αντιφατικές ιδέες και τά-

σεις, ποιο είναι το σύνολο όλων αυτών των συγκρούσεων μέσα σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες, ποιοι είναι οι αντικειμενικοί όροι της παραγωγής της υλικής ζωής, που δημιουργούν τη βάση όλης της ιστορικής δράσης των ανθρώπων, ποιος είναι ο νόμος ανάπτυξης αυτών των όρων – σε όλα αυτά τα προβλήματα έστρεψε την προσοχή του ο Μαρξ και έδειξε το δρόμο για την επιστημονική μελέτη της ιστορίας, σαν προσιές ενιαίου που κυριαρχείται από νομοτέλεια σε όλη την τεράστια από πολλές πλευρές αντιφατικότητά του.

Η ΤΑΞΙΚΗ ΠΑΛΗ

Το ότι οι επιδιώξεις ορισμένων μελών μιας κοινωνίας έρχονται σε αντίθεση με τις επιδιώξεις άλλων μελών της, το ότι η κοινωνική ζωή είναι γεμάτη αντιφάσεις, το ότι η ιστορία μάς δείχνει την πάλη ανάμεσα στους λαούς και ανάμεσα στις κοινωνίες, καθώς και μέσα στους κόλπους τους και, εκτός απ' αυτό και την εναλλαγή των περιόδων επανάστασης και αντίδρασης, ειρήνης και πολέμων, στασιμότητας και γοργής προόδου ή κατάρρευσης – όλα αυτά είναι γεγονότα πασίγνωστα. Ο μαρξισμός μάς έδωσε το οδηγητικό νήμα, που μας επιτρέπει να ανακαλύψουμε τη νομοτέλεια μέσα σ' αυτό το φαινομενικό λαβύρινθο και το χάος, συγκεκριμένα: τη θεωρία της ταξικής πάλης. Μόνο η μελέτη του συνόλου των επιδιώξεων όλων των μελών μιας κοινωνίας ή μιας ομάδας κοινωνιών, επιτρέπει να καθοριστεί επιστημονικά το αποτέλεσμα αυτών των επιδιώξεων. Και πηγή των αντιφατικών επιδιώξεων είναι η διαφορά που υπάρχει στη θέση και στους όρους ζωής των τάξεων, στις οποίες διασπάται κάθε κοινωνία. «Η ιστορία όλων των ως τα τώρα κοινωνιών –γράφει ο Μαρξ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (με εξαίρεση την ιστορία της πρω-

τόγονης κοινότητας –προσθέτει αργότερα ο Ένγκελς)– ήταν ιστορία ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και δούλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, με λίγα λόγια, καταπιεστές και καταπιεζόμενος, βρίσκονταν σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους, διεξήγαγαν ένα αδιάκοπο αγώνα, πότε σκεπασμένο, πότε ανοιχτό, έναν αγώνα που τέλειωνε κάθε φορά με τον επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την κοινή καταστροφή των τάξεων που αγωνίζονταν... Η σύγχρονη αστική κοινωνία, που πρόβαλε μέσα από τα σπλάχνα της κατεστραμμένης φεουδαρχικής κοινωνίας, δεν εξάλειψε τις ταξικές αντιθέσεις. Αντικατάστησε απλώς τις παλιές τάξεις με νέες, τους παλιούς όρους καταπίεσης με νέους, τις παλιές μορφές πάλης με νέες. Ωστόσο, η εποχή μας, η εποχή της αστικής τάξης, ξεχωρίζει από το γεγονός ότι απλοποίησε τις ταξικές αντιθέσεις: η κοινωνία όλο και περισσότερο χωρίζεται σε δυο μεγάλα εχθρικά στρατόπεδα, σε δυο μεγάλες τάξεις που βρίσκονται αντιμέτωπες η μια στην άλλη: στην αστική τάξη και το προλεταριάτο». Από τον καιρό της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης, η ιστορία της Ευρώπης αποκάλυψε πολύ παραστατικά σε μια σειρά χώρες αυτό το πραγματικό υπόβαθρο των γεγονότων, την πάλη των τάξεων. Και ήδη από την εποχή της παλινόρθωσης στη Γαλλία εμφανίστηκαν μια σειρά ιστορικοί (Τιερί¹², Γκιζό¹³, Μινιέ¹⁴, Θιέρσος¹⁵), οι οποίοι, γενικεύοντας τα γεγονότα που συντελέστηκαν, δεν μπορούσαν παρά να αναγνωρίσουν ότι η πάλη των τάξεων είναι το κλειδί για την κατανόηση ολόκληρης της ιστορίας της Γαλλίας. Η νεότερη εποχή όμως, η εποχή της πλήρους νίκης της αστικής τάξης, των αντιπροσωπευτικών θεσμών, του πλατιού (αν όχι καθολικού) εκλογικού δικαιώματος, του φτηνού καθημερινού Τύπου που φτάνει στις μάζες κλπ., η εποχή των ισχυρών και όλο και πιο πλα-

τιών ενώσεων των εργατών και των ενώσεων των επιχειρηματιών κλπ., έδειξε ακόμη πιο παραστατικά (αν και κάποτε με μορφή πολύ μονόπλευρη, «ειρηνική», «συνταγματική») ότι κινητήρας των γεγονότων είναι η πάλη των τάξεων. Το παρακάτω απόσπασμα από το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* του Μαρξ μας δείχνει ότι ο Μαρξ απαιτούσε από την κοινωνική επιστήμη μια αντικειμενική ανάλυση της θέσης κάθε τάξης μέσα στη σύγχρονη κοινωνία, σε σύνδεση με την ανάλυση των όρων ανάπτυξης κάθε τάξης: «Απ' όλες τις τάξεις, που τούτη τη στιγμή βρίσκονται αντιμετώπιες με την αστική τάξη, μόνο το προλεταριάτο είναι τάξη πραγματικά επαναστατική. Οι άλλες τάξεις χάνονται και εξαφανίζονται με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας· αντίθετα, το προλεταριάτο είναι το δικό της προϊόν. Οι μεσαίες τάξεις, ο μικροβιομήχανος, ο μικρέμπορος, ο χειροτέχνης, ο αγρότης, όλοι τους πολεμούν την αστική τάξη, για να σώσουν την ύπαρξή τους από τον αφανισμό σαν μεσαίες τάξεις. Συνεπώς, δεν είναι επαναστατικές, αλλά συντηρητικές. Κάτι παραπάνω, είναι αντιδραστικές: προσπαθούν να γυρίσουν προς τα πίσω τον τροχό της ιστορίας. Και όταν είναι επαναστατικές, αυτό γίνεται εφόσον βρίσκονται μπροστά στο επικείμενο πέρασμά τους στις γραμμές του προλεταριάτου, εφόσον υπερασπίζονται όχι τα σημερινά, αλλά τα μελλοντικά τους συμφέροντα, εφόσον εγκαταλείπουν τη δική τους άποψη για να πάνε με την άποψη του προλεταριάτου». Σε μια σειρά ιστορικά έργα (βλ. τη *Βιβλιογραφία*) ο Μαρξ έδωσε λαμπρά και βαθυστόχαστα πρότυπα υλιστικής ιστοριογραφίας, ανάλυσης της θέσης κάθε τάξης χωριστά και κάποτε των διαφόρων ομάδων ή στρωμάτων μέσα στην τάξη, δείχνοντας εξόφθαλμα γιατί και πώς «κάθε ταξική πάλη είναι πάλη πολιτική». Το απόσπασμα που παραθέσαμε δείχνει παραστατικά πόσο σύνθετο είναι το δίκτυο των κοινωνικών σχέ-

σεων και των μεταβατικών βαθμίδων από τη μια τάξη στην άλλη, από το παρελθόν στο μέλλον, που αναλύει ο Μαρξ για να υπολογίσει τη συνισταμένη της ιστορικής εξέλιξης.

Η πιο βαθιά, ολόπλευρη και λεπτομερειακή επιβεβαίωση και εφαρμογή της θεωρίας του Μαρξ είναι η οικονομική του διδασκαλία.

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΜΑΡΞ

«Τελικός σκοπός του έργου μου –λέει ο Μαρξ στον πρόλογο του *Κεφαλαίου*–είναι η ανακάλυψη του οικονομικού νόμου κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας», δηλαδή της καπιταλιστικής, της αστικής κοινωνίας. Η έρευνα των σχέσεων παραγωγής της δοσμένης, ιστορικά καθορισμένης, κοινωνίας στη γέννηση, την ανάπτυξη και την παρακμή τους – αυτό είναι το περιεχόμενο της οικονομικής διδασκαλίας του Μαρξ. Στην καπιταλιστική κοινωνία κυριαρχεί η παραγωγή εμπορευμάτων, γι' αυτό και ο Μαρξ αρχίζει την ανάλυσή του από την ανάλυση του εμπορεύματος.

Η ΑΞΙΑ

Το εμπόρευμα είναι, πρώτο, ένα πράγμα που ικανοποιεί οποιαδήποτε ανθρώπινη ανάγκη· είναι, δεύτερο, ένα πράγμα που ανταλλάσσεται με άλλο πράγμα. Η ωφελιμότητα ενός πράγματος το κάνει *αξία χρήσης*. Η ανταλλακτική αξία (ή απλώς αξία) είναι πριν απ' όλα μια σχέση, είναι η αναλογία που ορισμένος αριθμός από αξίες χρήσης ενός είδους ανταλλάσσεται με ορισμένο αριθμό από αξίες χρήσης άλλου είδους. Η καθημερινή πείρα μάς δεί-

χνει ότι εκατομμύρια και δισεκατομμύρια τέτοιες ανταλλαγές εξισώνουν συνεχώς κάθε λογής αξίες χρήσης, ακόμη και τις πιο διαφορετικές και μη συγκρίσιμες μεταξύ τους. Τι το κοινό υπάρχει, λοιπόν, ανάμεσα σ' αυτά τα διαφορετικά πράγματα, που εξισώνονται συνεχώς το ένα με το άλλο μέσα σ' ένα καθορισμένο σύστημα κοινωνικών σχέσεων; Το κοινό που υπάρχει ανάμεσά τους είναι ότι αποτελούν προϊόντα εργασίας. Ανταλλάσσοντας οι άνθρωποι τα προϊόντα εξισώνουν τα πιο διαφορετικά είδη εργασίας. Η παραγωγή εμπορευμάτων είναι ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων, όπου ο κάθε παραγωγός χωριστά δημιουργεί λογής-λογής προϊόντα (κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας) και όλα αυτά τα προϊόντα εξισώνονται το ένα με τ' άλλο κατά την ανταλλαγή. Συνεπώς, το κοινό που υπάρχει σε όλα τα εμπορεύματα δεν είναι η συγκεκριμένη εργασία ενός ορισμένου κλάδου παραγωγής, δεν είναι η εργασία ενός ορισμένου είδους, αλλά η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία, η ανθρώπινη εργασία γενικά. Όλη η εργατική δύναμη μιας δοσμένης κοινωνίας, που εκφράζεται στο άθροισμα των αξιών όλων των εμπορευμάτων, είναι μια και η ίδια ανθρώπινη εργατική δύναμη: αυτό το αποδείχνουν δισεκατομμύρια ανταλλαγές. Συνεπώς, κάθε χωριστό εμπόρευμα δεν αντιπροσωπεύει παρά ένα ορισμένο μέρος του κοινωνικά αναγκαίου χρόνου εργασίας. Το μέγεθος της αξίας καθορίζεται από την ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας ή από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή ενός δοσμένου εμπορεύματος, μιας δοσμένης αξίας χρήσης. «Εξισώνοντας στην ανταλλαγή το ένα με το άλλο τα διαφορετικά προϊόντα τους οι άνθρωποι εξισώνουν μεταξύ τους τις διάφορες εργασίες τους. Αυτό δεν το ξέρουν, μα το κάνουν». Η αξία είναι σχέση ανάμεσα σε δυο πρόσωπα, όπως είπε ένας παλιός οικονομολό-

γος. Θα έπρεπε μόνο να προσθέσει: σχέση καλυμμένη μ' ένα υλικό περίβλημα. Μόνο από την άποψη του συστήματος των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων ενός καθορισμένου ιστορικού κοινωνικού σχηματισμού και μάλιστα των σχέσεων οι οποίες εκδηλώνονται στο μαζικό φαινόμενο της ανταλλαγής που επαναλαμβάνεται δισεκατομμύρια φορές, μπορεί να καταλάβει κανείς τι είναι η αξία. «Σαν αξίες, τα εμπορεύματα είναι μόνο καθορισμένη μάζα στερεοποιημένου χρόνου εργασίας». Ο Μαρξ, αφού αναλύει λεπτομερειακά το διπλό χαρακτήρα της εργασίας που είναι ενσαρκωμένη στα εμπορεύματα, περνά στην ανάλυση της μορφής της αξίας και του χρήματος. Το βασικό καθήκον του Μαρξ εδώ είναι να μελετήσει την προέλευση της χρηματικής μορφής της αξίας, να μελετήσει το ιστορικό προτάς της εξέλιξης της ανταλλαγής, αρχίζοντας από τις μεμονωμένες, τυχαίες πράξεις ανταλλαγής («απλή, μεμονωμένη ή τυχαία μορφή της αξίας»: ορισμένη ποσότητα ενός εμπορεύματος ανταλλάσσεται με ορισμένη ποσότητα ενός άλλου εμπορεύματος), ως τη γενική μορφή της αξίας, όπου μια σειρά διαφορετικά εμπορεύματα ανταλλάσσονται με ένα μόνο και καθορισμένο εμπόρευμα και ως τη χρηματική μορφή της αξίας, όπου το καθορισμένο αυτό εμπόρευμα, το γενικό ισοδύναμο, είναι ο χρυσός. Το χρήμα, σαν το ανώτατο προϊόν εξέλιξης της ανταλλαγής και της εμπορευματικής παραγωγής, συγκαλύπτει, σκεπάζει τον κοινωνικό χαρακτήρα των ατομικών εργασιών, την κοινωνική σύνδεση ανάμεσα στους χωριστούς παραγωγούς που ενώνονται μέσω της αγοράς. Ο Μαρξ υποβάλλει σε εξαιρετικά λεπτομερειακή ανάλυση τις διάφορες λειτουργίες του χρήματος κι εδώ (όπως και γενικά στα πρώτα κεφάλαια του *Κεφαλαίου*) έχει ιδιαίτερη σημασία να τονιστεί ότι η αφηρημένη μορφή έκθεσης του θέματος, που καμιά φορά φαίνεται καθαρά απαγωγι-

κή, στην πραγματικότητα αναφέρει ένα τεράστιο υλικό γεγονός από την ιστορία της εξέλιξης της ανταλλαγής και της εμπορευματικής παραγωγής. «Το χρήμα προϋποθέτει ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης της εμπορευματικής ανταλλαγής. Οι διάφορες μορφές του χρήματος –απλό εμπορευματικό ισοδύναμο ή μέσο κυκλοφορίας ή μέσο πληρωμής, θησαυρός και παγκόσμιο χρήμα– δείχνουν, ανάλογα με τη διαφορετική έκταση της εφαρμογής της μιας ή της άλλης λειτουργίας, ανάλογα με τη σχετική επικράτηση μιας απ' αυτές, πολύ διαφορετικές βαθμίδες του κοινωνικού προοδώς της παραγωγής» (Το Κεφάλαιο, τόμ. Ι.).

Η ΥΠΕΡΑΞΙΑ

Σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης της εμπορευματικής παραγωγής το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο. Ο τύπος της εμπορευματικής κυκλοφορίας ήταν: E (εμπόρευμα) – X (χρήμα) – E (εμπόρευμα), δηλαδή πώληση ενός εμπορεύματος για την αγορά άλλου. Αντίθετα, ο γενικός τύπος του κεφαλαίου είναι $X - E - X$, δηλαδή αγορά για πώληση (με κέρδος). Υπεραξία ονομάζει ο Μαρξ αυτή την αύξηση της αρχικής αξίας του χρήματος που μπαίνει στην κυκλοφορία. Το γεγονός της «αύξησης» αυτής του χρήματος στην καπιταλιστική κυκλοφορία είναι πασίγνωστο. Αυτή ακριβώς η «αύξηση» μετατρέπει το χρήμα σε κεφάλαιο, που είναι μια ιδιαίτερη, ιστορικά καθορισμένη, κοινωνική σχέση παραγωγής. Η υπεραξία δεν μπορεί να γεννηθεί από την εμπορευματική κυκλοφορία, γιατί η τελευταία ξέρει μόνο την ανταλλαγή ισοδυνάμων, δεν μπορεί να γεννηθεί ούτε και από την προσαύξηση της τιμής, γιατί οι αμοιβαίες ζημιές και κέρδη αγοραστών και πωλητών θα ισοφαρίζονταν, εδώ όμως πρόκειται ακριβώς για ένα μαζικό, μέσο, κοινωνικό φαινόμενο και όχι για ένα

φαινόμενο ατομικό. Για να αποκτήσει υπεραξία, «ο κάτοχος χρημάτων πρέπει να βρει στην αγορά ένα εμπόρευμα, που η ίδια η αξία χρήσης του θα έχει το ιδιόμορφο γνώρισμα να είναι πηγή αξίας», ένα εμπόρευμα που το προτσές της χρήσης του να είναι ταυτόχρονα και προτσές δημιουργίας αξίας. Ένα τέτοιο εμπόρευμα υπάρχει. Είναι η εργατική δύναμη του ανθρώπου. Η χρήση της εργατικής δύναμης είναι η εργασία, μα η εργασία δημιουργεί αξία. Ο κάτοχος χρήματος αγοράζει την εργατική δύναμη στην αξία της, που καθορίζεται όπως και η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος, από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή της (δηλαδή από την αξία της συντήρησης του εργάτη και της οικογένειάς του). Αφού αγόρασε την εργατική δύναμη, ο κάτοχος χρήματος έχει το δικαίωμα να κάνει χρήση της, δηλαδή να αναγκάσει τον εργάτη να δουλέψει ολόκληρη μέρα, ας πούμε 12 ώρες. Όμως ο εργάτης μέσα σε 6 ώρες («αναγκαίος» χρόνος εργασίας) δημιουργεί προϊόν που καλύπτει τα έξοδα συντήρησής του, ενώ στις υπόλοιπες 6 ώρες («πρόσθετος» χρόνος εργασίας) δημιουργεί ένα «υπερπροϊόν» ή την υπεραξία που δεν του την πληρώνει ο καπιταλιστής. Συνεπώς, από την άποψη του προτσές παραγωγής, πρέπει να διακρίνουμε δυο μέρη στο κεφάλαιο: το σταθερό κεφάλαιο, που ξοδεύεται για τα μέσα παραγωγής (μηχανές, εργαλεία δουλειάς, πρώτες ύλες κλπ.) και που η αξία του περνά (μονομιás είτε τμηματικά) χωρίς αλλαγές στο έτοιμο προϊόν, και το μεταβλητό κεφάλαιο που ξοδεύεται για την εργατική δύναμη. Η αξία αυτού του κεφαλαίου δε μένει αμετάβλητη, αλλά αυξάνει μέσα στο προτσές εργασίας, δημιουργώντας την υπεραξία. Γι' αυτό, για να εκφράσουμε το βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης από το κεφάλαιο, πρέπει να συγκρίνουμε την υπεραξία όχι με όλο το κεφάλαιο, αλλά μόνο με το μετα-

βλητό κεφάλαιο. Το ποσοστό της υπεραξίας, όπως ονομάζει ο Μαρξ αυτή τη σχέση, θα είναι, λ.χ., στο παράδειγμά μας $\frac{6}{6}$, δηλαδή 100%.

Ιστορική προϋπόθεση για τη γέννηση του κεφαλαίου είναι, πρώτο, η συσσώρευση ενός ορισμένου χρηματικού ποσού στα χέρια μερικών ατόμων σε συνθήκες ενός σχετικά υψηλού επιπέδου ανάπτυξης της εμπορευματικής παραγωγής γενικά και δεύτερο, η ύπαρξη εργάτη «ελεύθερου» με διπλή έννοια, ελεύθερου από κάθε λογής εμπόδια ή περιορισμούς στην πώληση της εργατικής του δύναμης και ελεύθερου από τη γη και γενικά από τα μέσα παραγωγής, εργάτη χωρίς νοικοκυριό, εργάτη «προλετάριου», που δεν έχει άλλα μέσα ύπαρξης εκτός από την πώληση της εργατικής του δύναμης.

Η υπεραξία μπορεί να αυξηθεί με δυο βασικές μεθόδους: με την παράταση της εργάσιμης μέρας («απόλυτη υπεραξία») και με τον περιορισμό της αναγκαίας εργάσιμης μέρας («σχετική υπεραξία»). Αναλύοντας την πρώτη μέθοδο, ο Μαρξ ξετυλίγει μπροστά μας μια μεγαλειώδη εικόνα της πάλης της εργατικής τάξης για τον περιορισμό της εργάσιμης μέρας και της επέμβασης της κρατικής εξουσίας υπέρ της παράτασης της εργάσιμης μέρας (14ος-17ος αιώνας) και του περιορισμού της (εργοστασιακή νομοθεσία του 19ου αιώνα). Από τότε που είδε το φως *Το Κεφάλαιο*, η ιστορία του εργατικού κινήματος όλων των πολιτισμένων χωρών του κόσμου έδωσε χιλιάδες και χιλιάδες νέα γεγονότα που κάνουν πιο παραστατική αυτή την εικόνα.

Ο Μαρξ, αναλύοντας την παραγωγή της σχετικής υπεραξίας, ερευνά τα τρία βασικά ιστορικά στάδια αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας από τον καπιταλισμό: 1) τον απλό συνεταιρισμό, 2) τον καταμερισμό της εργασίας και τη μανουφακτούρα και 3) τις μηχανές και τη με-

γάλη βιομηχανία. Ως ποιο σημείο αποκαλύπτει ως το βάθος ο Μαρξ τα βασικά, τα τυπικά γνωρίσματα της εξέλιξης του καπιταλισμού, φαίνεται, ανάμεσα στ' άλλα, κι από το γεγονός ότι οι έρευνές του πάνω στη λεγόμενη ρωσική «χειροτεχνική» βιομηχανία δίνουν πλουσιότατο υλικό για την παραστατική περιγραφή των δυο πρώτων από τα τρία παραπάνω στάδια. Η επαναστατική επίδραση, όμως, της μεγάλης μηχανοκίνητης βιομηχανίας, που την περιέγραψε ο Μαρξ στα 1867, εκδηλώθηκε μέσα στο μισό αιώνα που πέρασε από τότε σε μια σειρά «νέες» χώρες (Ρωσία, Ιαπωνία κ.ά.).

Παρακάτω. Εξαιρετικά σπουδαία και νέα είναι στο έργο του Μαρξ η ανάλυση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, δηλαδή της μετατροπής ενός μέρους της υπεραξίας σε κεφάλαιο και της χρησιμοποίησης αυτού του μέρους όχι για τις ατομικές ανάγκες και τις ιδιοτροπίες του καπιταλιστή, αλλά για νέα παραγωγή. Ο Μαρξ έδειξε το λάθος όλης της προηγούμενης κλασικής πολιτικής οικονομίας (αρχίζοντας από τον Άνταμ Σμίθ¹⁶) που είχε δεχτεί ότι όλη η υπεραξία, μετατρεπόμενη σε κεφάλαιο, πηγαίνει στο μεταβλητό κεφάλαιο. Στην πραγματικότητα όμως, η υπεραξία αυτή διαιρείται σε μέσα παραγωγής συν μεταβλητό κεφάλαιο. Τεράστια σημασία στο προτσές της εξέλιξης του καπιταλισμού και της μετατροπής του σε σοσιαλισμό έχει το γεγονός ότι το μέρος του σταθερού κεφαλαίου (μέσα στο συνολικό ποσό του κεφαλαίου) αυξάνει πιο γοργά σε σύγκριση με το μέρος του μεταβλητού κεφαλαίου.

Η συσσώρευση του κεφαλαίου, επιταχύνοντας την εκτόπιση των εργατών από τις μηχανές και δημιουργώντας στον ένα πόλο πλούτη και στον άλλο αθλιότητα, γεννά και το λεγόμενο «βιομηχανικό εφεδρικό στρατό», το «σχετικό πλεόνασμα» εργατών ή τον «καπιταλιστικό υπερπληθυσμό», που παίρνει εξαιρετικά ποικίλες μορφές

και δίνει στο κεφάλαιο τη δυνατότητα να διευρύνει εξαιρετικά γρήγορα την παραγωγή. Η δυνατότητα αυτή σε σύνδεση με τις πιστώσεις και τη συσσώρευση του κεφαλαίου σε μέσα παραγωγής δίνει, ανάμεσα στ' άλλα, το κλειδί για την κατανόηση των κρίσεων υπερπαραγωγής, που στις καπιταλιστικές χώρες επέρχονται περιοδικά, στην αρχή κάθε 10 χρόνια κατά μέσο όρο και έπειτα σε πιο μακρόχρονα και λιγότερο καθορισμένα χρονικά διαστήματα. Από τη συσσώρευση του κεφαλαίου, που γίνεται πάνω στη βάση του καπιταλισμού, πρέπει να ξεχωρίσουμε τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση, δηλαδή τη βίαιη απόσπαση του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής, το διώξιμο των αγροτών από τη γη, την κλοπή της κοινοτικής γης, το σύστημα των αποικιών και των κρατικών χρεών, των προστατευτικών δασμών κλπ. Η «πρωταρχική συσσώρευση» δημιουργεί στον ένα πόλο τον «ελεύθερο» προλετάριο και στον άλλο τον κάτοχο χρήματος, τον καπιταλιστή.

Την «ιστορική τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης» ο Μαρξ τη χαρακτηρίζει με τα παρακάτω βαρυσήμαντα λόγια: «Η απαλλοτριώση των άμεσων παραγωγών συντελείται με τον πιο αμείλικτο βανδαλισμό και με κίνητρο τα πιο άνομα, τα πιο βρομερά, τα πιο μικροπρεπή μισητά πάθη. Η ατομική ιδιοκτησία, που αποκτήθηκε με τη δουλειά του ιδιοκτήτη» (του αγρότη και του βιοτέχνη) και «που στηρίζεται, μπορεί να πει κανείς, στη σύμφυση του χωριστού ανεξάρτητου εργαζόμενου ατόμου με τους όρους της δουλειάς του, εκτοπίζεται από την καπιταλιστική ατομική ιδιοκτησία που στηρίζεται στην εκμετάλλευση ξένης, μα τυπικά ελεύθερης εργασίας... Εκείνος που πρέπει να απαλλοτριωθεί τώρα δεν είναι πια ο εργάτης που διευθύνει μόνος το νοικοκυριό του, αλλά ο καπιταλιστής που εκμεταλλεύεται πολλούς εργάτες. Αυτή η

απαλλοτριώση συντελείται με το παιχνίδι των εσωτερικών νόμων της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής, με τη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων. Ο κάθε καπιταλιστής ξεκάνει πολλούς άλλους καπιταλιστές. Χέρι με χέρι μ' αυτή τη συγκεντροποίηση ή με την απαλλοτριώση πολλών καπιταλιστών από λίγους αναπτύσσεται, σε διαρκώς αυξανόμενη κλίμακα, η συνεργατική μορφή του προτοσές εργασίας, η συνειδητή τεχνική εφαρμογή της επιστήμης, η σχεδιασμένη εκμετάλλευση της γης, η μετατροπή των μέσων εργασίας σε μέσα εργασίας τέτοια, που μπορούν να χρησιμοποιηθούν μόνο από κοινού, η πραγματοποίηση οικονομιών σε όλα τα μέσα παραγωγής με τη χρησιμοποίησή τους ως μέσων παραγωγής συνδυασμένης κοινωνικής εργασίας, το μπλέξιμο όλων των λαών στο δίκτυο της παγκόσμιας αγοράς και μαζί μ' αυτό ο διεθνής χαρακτήρας του καπιταλιστικού καθεστώτος. Παράλληλα με τη συνεχή ελάττωση του αριθμού των μεγιστάνων του κεφαλαίου, που σφετερίζονται και μονοπωλούν όλα τα οφέλη αυτού του προτοσές μετατροπής, μεγαλώνει ο όγκος της αθλιότητας, της καταπίεσης, της υποδούλωσης, του εκφυλισμού, της εκμετάλλευσης, αλλά μαζί μεγαλώνει και η αγανάκτηση της εργατικής τάξης που διδάσκεται, συνενώνεται και οργανώνεται από τον ίδιο το μηχανισμό του προτοσές της καπιταλιστικής παραγωγής. Το μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνοιξε μαζί του και κάτω απ' αυτό. Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε σημείο που δεν μπορούν συμβιβαστούν με το καπιταλιστικό τους περίβλημα. Το περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει το τέλος της καπιταλιστικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται» (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. Ι).

Εξαιρετικά σημαντική και νέα είναι σε συνέχεια η ανά-

λυση της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου στο σύνολό του, που δίνει ο Μαρξ στο II τόμο του *Κεφαλαίου*. Κι εδώ ο Μαρξ παίρνει όχι ένα ατομικό, μα ένα μαζικό φαινόμενο, όχι ένα πολλαστημόριο της οικονομίας της κοινωνίας, αλλά όλη αυτή την οικονομία στο σύνολό της. Διορθώνοντας το προαναφερόμενο λάθος των κλασικών, ο Μαρξ χωρίζει όλη την κοινωνική παραγωγή σε δυο μεγάλες υποδιαιρέσεις: I) παραγωγή μέσων παραγωγής και II) παραγωγή ειδών κατανάλωσης και εξετάζει λεπτομερειακά, με αριθμητικά παραδείγματα που χρησιμοποιεί, την κυκλοφορία όλου του κοινωνικού κεφαλαίου στο σύνολό του, τόσο κατά την αναπαραγωγή με τις προηγούμενες διαστάσεις όσο και κατά τη συσσώρευση. Στον III τόμο του *Κεφαλαίου* λύνεται το πρόβλημα του σχηματισμού του μέσου ποσοστού κέρδους με βάση το νόμο της αξίας. Μεγάλη πρόοδος που πραγματοποιήθηκε από την οικονομική επιστήμη χάρη στον Μαρξ είναι ότι η ανάλυση γίνεται απ' τη σκοπιά μαζικών οικονομικών φαινομένων, του συνόλου της κοινωνικής οικονομίας και όχι απ' τη σκοπιά ξεχωριστών περιπτώσεων ή της εξωτερικής όψης του συναγωνισμού, όπου περιορίζεται συχνά η χυδαία πολιτική οικονομία ή η σύγχρονη «θεωρία της οριακής ωφελιμότητας». Στην αρχή, ο Μαρξ αναλύει την προέλευση της υπεραξίας και έπειτα περνάει πια στο χωρισμό της σε κέρδος, τόκο και γαιοπρόσοδο. Το κέρδος είναι η σχέση της υπεραξίας προς το σύνολο του κεφαλαίου που έχει τοποθετηθεί στην επιχείρηση. Ένα κεφάλαιο με «υψηλή οργανική σύνθεση» (δηλαδή με υπεροχή του σταθερού κεφαλαίου απέναντι στο μεταβλητό, σε κλίμακα ανώτερη από τον κοινωνικό μέσο όρο) δίνει ποσοστό κέρδους κάτω από το μέσο όρο. Ένα κεφάλαιο με «χαμηλή οργανική σύνθεση» δίνει ποσοστό κέρδους πάνω από το μέσο όρο. Ο συναγωνισμός ανάμεσα στα κεφάλαια, το ελεύθερο πέ-

ρασμά τους από τον ένα κλάδο στον άλλο, οδηγεί και στις δυο περιπτώσεις στο μέσο ποσοστό κέρδους. Το άθροισμα των αξιών όλων των εμπορευμάτων μιας ορισμένης κοινωνίας συμπίπτει με το άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων, σε κάθε όμως επιχείρηση και σε κάθε κλάδο παραγωγής χωριστά τα εμπορεύματα, με την επίδραση του συναγωνισμού, δεν πωλούνται σύμφωνα με την αξία τους, αλλά σύμφωνα με τις τιμές παραγωγής (ή παραγωγικές τιμές) που είναι ίσες με το κεφάλαιο που ξοδεύτηκε συν το μέσο κέρδος.

Έτσι, το πασίγνωστο και αδιαφιλονίκητο γεγονός της απόκλισης των τιμών από τις αξίες και της εξίσωσης των κερδών εξηγήθηκε πέρα για πέρα από τον Μαρξ με βάση το νόμο της αξίας, γιατί το άθροισμα των αξιών όλων των εμπορευμάτων συμπίπτει με το άθροισμα των τιμών. Η αναγωγή όμως της (κοινωνικής) αξίας σε (ατομικές) τιμές δε γίνεται με τρόπο απλό και άμεσο, αλλά με πολύ πολύπλοκο τρόπο: είναι εντελώς φυσικό ότι σε μια κοινωνία σκόρπιων εμπορευματοπαραγωγών, που συνδέονται μόνο μέσω της αγοράς, η νομοτέλεια δεν μπορεί να εκδηλώνεται παρά μόνο σαν μέση, κοινωνική, μαζική νομοτέλεια, με την αλληλοαπόσβεση των ατομικών αποκλίσεων προς τη μια ή την άλλη πλευρά.

Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας σημαίνει πιο γοργή αύξηση του σταθερού κεφαλαίου σε σύγκριση με το μεταβλητό. Και επειδή η υπεραξία αποτελεί συνάρτηση μόνο του μεταβλητού κεφαλαίου, είναι ευνόητο ότι το ποσοστό κέρδους (η σχέση της υπεραξίας προς όλο το κεφάλαιο και όχι μόνο προς το μεταβλητό του μέρους) έχει τάση προς πτώση. Ο Μαρξ αναλύει λεπτομερειακά αυτή την τάση και μια σειρά περιστατικά που την καλύπτουν ή που αντιδρούν σ' αυτήν. Χωρίς να σταθούμε στην ανάλυση των εξαιρετικά ενδιαφερόντων κεφαλαίων

του ΙΙΙ τόμου, που είναι αφιερωμένα στο τοκογλυφικό, στο εμπορικό και στο χρηματικό κεφάλαιο, θα περάσουμε στο πιο βασικό: στη θεωρία της γαιοπρόσόδου. Επειδή η επιφάνεια της γης στις καπιταλιστικές χώρες κατέχεται όλη από χωριστούς ιδιοκτήτες και είναι περιορισμένη, η τιμή παραγωγής των γεωργικών προϊόντων καθορίζεται από τα έξοδα παραγωγής όχι στο μέσο έδαφος, αλλά στο χειρότερο έδαφος, όχι με βάση τις μέσες συνθήκες, αλλά με βάση τις χειρότερες συνθήκες που τα προϊόντα μεταφέρονται στην αγορά. Η διαφορά ανάμεσα σ' αυτή την τιμή και την τιμή παραγωγής στα καλύτερα εδάφη (ή τα εδάφη με τις καλύτερες συνθήκες) δίνει τη διαφορική γαιοπρόσοδο. Ο Μαρξ, αναλύοντάς τη λεπτομερειακά, δείχνοντας ότι προέρχεται από τη διαφορά της γονιμότητας των διαφόρων κομματιών γης και από τη διαφορά στο μέγεθος των κεφαλαίων που τοποθετούνται στη γη, ξεσκέπασε πέρα για πέρα (βλ. και τις *Θεωρίες της υπεραξίας*, όπου αξίζει να προσεχτεί ιδιαίτερα η κριτική για τον Ροντμπέρτους¹⁷) το λάθος του Ρικάρντο¹⁸, που υποστηρίζει ότι τάχα η διαφορική γαιοπρόσοδος προκύπτει μόνο κατά το διαδοχικό πέρασμα από τα καλύτερα εδάφη στα χειρότερα. Αντίθετα, συμβαίνουν και αντίστροφα περάσματα, συμβαίνει εδάφη μιας ορισμένης κατηγορίας να μετατρέπονται σε εδάφη άλλης κατηγορίας (χάρη στην πρόοδο της αγροτεχνικής, χάρη στην ανάπτυξη των πόλεων κλπ.) και ο περιβόητος «νόμος της φθίνουσας γονιμότητας του εδάφους» αποτελεί μεγάλο λάθος, αποτελεί προσπάθεια να ρίξει κανείς στη φύση τις ελλείψεις, τους περιορισμούς και τις αντιθέσεις του καπιταλισμού. Έπειτα, η ισότητα του κέρδους σ' όλους τους κλάδους της βιομηχανίας και γενικά της εθνικής οικονομίας προϋποθέτει πλήρη ελευθερία συναγωνισμού, ελευθερία μετακίνησης του κεφαλαίου από τον ένα κλάδο

στον άλλο. Η ατομική όμως ιδιοκτησία γης δημιουργεί ένα μονοπώλιο, ένα εμπόδιο γι' αυτή την ελεύθερη μετακίνηση. Εξαιτίας αυτού του μονοπωλίου, τα προϊόντα της αγροτικής οικονομίας, που χαρακτηρίζεται για πιο χαμηλή σύνθεση του κεφαλαίου και συνεπώς για ατομικά ανώτερο ποσοστό κέρδους, δεν πηγαίνουν στο εντελώς ελεύθερο προτσές της εξίσωσης του ποσοστού κέρδους· ο ιδιοκτήτης της γης, σαν μονοπωλητής, αποκτά τη δυνατότητα να κρατήσει την τιμή πάνω από το μέσο όρο και αυτή η μονοπωλιακή τιμή δημιουργεί την απόλυτη γαιοπρόσοδο. Η διαφορική γαιοπρόσοδος δεν μπορεί να εξαλειφθεί όσο θα υπάρχει ο καπιταλισμός, ενώ η απόλυτη γαιοπρόσοδος μπορεί, λ.χ., με την εθνικοποίηση της γης, με το πέραςμά της σε ιδιοκτησία του κράτους. Ένα τέτοιο πέραςμα θα σήμαινε εξάλειψη του μονοπωλίου των ατομικών ιδιοκτησιών, θα σήμαινε πιο συνεπή και πιο ολοκληρωτική πραγματοποίηση της ελευθερίας συναγωνισμού στη γεωργία. Και γι' αυτό οι ριζοσπάστες αστοί, τονίζει ο Μαρξ, διατύπωσαν επανειλημμένα στην ιστορία αυτό το προοδευτικό αστικό αίτημα της εθνικοποίησης της γης, που ωστόσο τρομάζει την πλειοψηφία της αστικής τάξης, γιατί «θίγει» καίρια και ένα άλλο μονοπώλιο, που στις μέρες μας είναι εξαιρετικά σπουδαίο και «ευαίσθητο»: το μονοπώλιο των μέσων παραγωγής γενικά. (Με θαυμάσιο εκλαϊκευτικό, συνοπτικό και σαφή τρόπο εκθέτει ο ίδιος ο Μαρξ τη θεωρία του για το μέσο κέρδος του κεφαλαίου και για την απόλυτη γαιοπρόσοδο στο γράμμα του προς τον Ένγκελς της 2 του Αυγούστου 1862. Βλ. Αλληλογραφία, τόμ. ΙΙΙ, σελ. 77-81. Σύγκρ. επίσης στο ίδιο μέρος το γράμμα της 9 του Αυγούστου 1862, σελ. 86-87). – Σχετικά με την ιστορία της γαιοπρόσόδου έχει επίσης σημασία να τονίσουμε την ανάλυση του Μαρξ, που δείχνει τη μετατροπή της γαιοπρόσόδου που ξεπληρώνεται με εργασία

(όταν ο αγρότης με τη δουλειά του στη γη του τοιφλικά δημιουργεί υπερπροϊόν) σε γαιοπρόσοδο σε προϊόντα ή σε είδος (όταν ο αγρότης παράγει στη δική του γη το υπερπροϊόν και το δίνει στον τοιφλικά από «εξωοικονομικό εξαναγκασμό») και έπειτα σε γαιοπρόσοδο σε χρήμα (είναι η ίδια η γαιοπρόσοδος σε είδος που μετατράπηκε σε χρήμα – τα «δοσίματα» της παλιάς Ρωσίας– σαν αποτέλεσμα της ανάπτυξης της εμπορευματικής παραγωγής) και, τέλος, σε καπιταλιστική γαιοπρόσοδο, όταν στη θέση του αγρότη εμφανίζεται ο επιχειρηματίας στη γεωργία, που καλλιεργεί τη γη, χρησιμοποιώντας μισθωτή εργασία. Σε σχέση μ' αυτή την ανάλυση της «γέννησης της καπιταλιστικής γαιοπροσόδου» πρέπει να τονιστούν μια σειρά βαθιές (και εξαιρετικά σπουδαίες για καθυστερημένες χώρες σαν την Ρωσία) σκέψεις του Μαρξ για την *εξέλιξη του καπιταλισμού στη γεωργία*. «Ο σχηματισμός μιας τάξης ακτημόνων μεροκαματιάρηδων, που μισθώνονται με χρήμα, δε συνοδεύει μόνο αναπόφευκτα τη μετατροπή της γαιοπροσόδου σε είδος σε γαιοπρόσοδο σε χρήμα, αλλά και προηγείται απ' αυτή τη μετατροπή. Γι' αυτό στην περίοδο της γέννησης αυτής της τάξης, όταν η νέα αυτή τάξη δεν εμφανίζεται ακόμη παρά μόνο σποραδικά, αναπτύσσεται φυσιολογικά στους πιο ευκατάστατους αγρότες, που είναι υποχρεωμένοι να πληρώνουν δοσίματα, η συνήθεια να εκμεταλλεύονται για λογαριασμό τους μισθωτούς εργάτες γης, έτσι ακριβώς όπως στα χρόνια της φεουδαρχίας οι εύποροι δουλοπάροικοι αγρότες κρατούσαν οι ίδιοι με τη σειρά τους δουλοπάροικους. Οι αγρότες αυτοί αποκτούν έτσι βαθμιαία τη δυνατότητα να συγκεντρώνουν κάποια περιουσία και να μετατρέπονται οι ίδιοι σε μελλοντικούς καπιταλιστές. Συνεπώς, μέσα στους παλιούς ιδιοκτήτες γης, που δουλεύουν οι ίδιοι τη γη, δημιουργείται ένα φυτώριο καπιταλιστών ενοικια-

στών γης, που η ανάπτυξή τους καθορίζεται από τη γενική ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγής έξω από την αγροτική οικονομία» (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. ΙΙ², σελ. 332)... «Η απαλλοτρίωση και το διώξιμο από το χωριό ενός μέρους του αγροτικού πληθυσμού δεν “απελευθερώνει” μόνο μαζί με τους εργάτες τα μέσα συντήρησής τους για το βιομηχανικό κεφάλαιο, αλλά δημιουργεί και την εσωτερική αγορά» (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. Ι², σελ. 778). Η εξαθλίωση και η καταστροφή του αγροτικού πληθυσμού παίζει με τη σειρά της ρόλο στη δημιουργία του εφεδρικού στρατού εργασίας για το κεφάλαιο. Σε κάθε καπιταλιστική χώρα, «ένα μέρος του αγροτικού πληθυσμού γι’ αυτό το λόγο είναι συνεχώς έτοιμο να μεταπηδήσει στο προλεταριάτο της πόλης, δηλαδή της μανιφακτούρας (μανιφακτούρα εδώ εννοεί κάθε κλάδο όχι αγροτικό). Αυτή η πηγή του σχετικού υπερπληθυσμού αναβλύζει συνεχώς... Τον εργάτη γης τον κατεβάζουν συνεπώς στο κατώτερο επίπεδο μεροκάματου και βρίσκεται πάντα με το ένα του πόδι στο βάλτο του παουπερισμού» (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. Ι², σελ. 668). Η ατομική ιδιοκτησία του αγρότη πάνω στη γη που καλλιεργεί είναι η βάση της μικρής παραγωγής και η προϋπόθεση για την άνθησή της, για να πάρει την κλασική μορφή της. Αυτή όμως η μικρή παραγωγή συμβιβάζεται μόνο με τα στενά πρωτόγονα πλαίσια της παραγωγής και της κοινωνίας. Στον καπιταλισμό, «η εκμετάλλευση των αγροτών διαφέρει από την εκμετάλλευση του βιομηχανικού προλεταριάτου μόνο κατά τη μορφή. Ο εκμεταλλευτής είναι ο ίδιος: το κεφάλαιο. Ο κάθε καπιταλιστής χωριστά εκμεταλλεύεται τον κάθε αγρότη με τις υποθήκες και την τοκογλυφία. Η τάξη των καπιταλιστών εκμεταλλεύεται την τάξη των αγροτών με τους κρατικούς φόρους» (*Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία*). «Ο μικρός κλήρος του αγρότη είναι μόνο το πρόσχημα, που επιτρέπει στον

καπιταλιστή να βγάξει από τη γη κέρδος, τόκο και γαιο-
πρόσοδο, ενώ αφήνει τον ίδιο το γεωργό να κοιτάζει πώς
θα μπορέσει να βγάλει το μεροκάματό του» (18η
Μπρυμαίρ). Συνήθως, ο αγρότης παραχωρεί ακόμη και
στην καπιταλιστική κοινωνία, δηλαδή στην τάξη των κα-
πιταλιστών, ένα μέρος από το μεροκάματό του, κατρα-
κυλώντας «στο επίπεδο του Ιρλανδού ενοικιαστή γης –κι
όλα αυτά με το πρόσχημα ότι είναι ατομικός ιδιοκτήτης»
(*Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία*). Πού βρίσκεται «μια από
τις αιτίες τού ότι στις χώρες όπου είναι κυρίαρχη η μικρή
ιδιοκτησία των αγροτών στη γη, η τιμή του σταριού είναι
χαμηλότερη απ' ό,τι στις χώρες με καπιταλιστικό τρόπο
παραγωγής»; (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. III², σελ. 340). Βρίσκε-
ται στο ότι ο αγρότης παραχωρεί δωρεάν στην κοινωνία
(δηλαδή στην τάξη των καπιταλιστών) ένα μέρος του
υπερπροϊόντος. «Συνεπώς, αυτή η χαμηλή τιμή (του στα-
ριού και των άλλων γεωργικών προϊόντων) είναι αποτέ-
λεσμα της φτώχειας των παραγωγών και σε καμιά περί-
πτωση δεν είναι αποτέλεσμα της παραγωγικότητας της ερ-
γασίας τους» (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. III², σελ. 340). Η μικρή
ιδιοκτησία της γης, κανονική μορφή της μικρής παραγω-
γής, ξεπέφτει στον καπιταλισμό, καταστρέφεται και εξα-
φανίζεται. «Η μικρή ιδιοκτησία της γης από την ίδια τη
φύση της αποκλείει: την ανάπτυξη των κοινωνικών πα-
ραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, τις κοινωνικές μορ-
φές εργασίας, την κοινωνική συγκεντροποίηση των κεφα-
λαίων, την κτηνοτροφία σε μεγάλη κλίμακα, την προο-
δευτική εφαρμογή της επιστήμης. Η τοκογλυφία και το
φορολογικό σύστημα οδηγούν παντού αναπόφευκτα
στην εξαθλίωσή της. Η διάθεση κεφαλαίων για την αγορά
γης αφαιρεί αυτά τα κεφάλαια από την καλλιέργεια. Ατέ-
λειωτο κομμάτιασμα των μέσων παραγωγής και χωρι-
σμός των ίδιων των παραγωγών του ενός από τον άλ-

λον». (Οι συνεταιρισμοί, δηλαδή οι ενώσεις των μικροαγροτών, αν και παίζουν προοδευτικό αστικό ρόλο, εξαιρετικά μεγάλο, το μόνο που κάνουν είναι ότι εξασθενίζουν αυτή την τάση, χωρίς να την εξαλείφουν. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνάμε ότι οι συνεταιρισμοί αυτοί δίνουν πολλά στους εύπορους αγρότες και πολύ λίγα, σχεδόν τίποτε, στη μάζα της φτωχολογιάς και έπειτα οι ενώσεις γίνονται οι ίδιες εκμεταλλευτές μισθωτής εργασίας). «Τεράστια διασπάθιση ανθρώπινων δυνάμεων. Προοδευτική χειροτέρευση των όρων παραγωγής και αύξηση της τιμής των μέσων παραγωγής είναι αναγκαίος νόμος της κομματιασμένης (μικρής) ιδιοκτησίας». Ο καπιταλισμός και στη γεωργία, όπως και στη βιομηχανία, μεταμορφώνει το προτσές παραγωγής μόνο με αντίτιμο το «μαρτυρολόγιο των παραγωγών». «Η διασπορά των εργατών γης σε μεγάλες εκτάσεις σπάει τη δύναμη αντίστασής τους, ενώ η συγκέντρωση των εργατών της πόλης μεγαλώνει αυτή τη δύναμη. Στη σύγχρονη, την καπιταλιστική γεωργία, όπως και στη σύγχρονη βιομηχανία, το ανέβασμα της παραγωγικής δύναμης της εργασίας και η μεγαλύτερη ευκινησία της εξαγοράζονται με την καταστροφή και την εξάντληση της ίδιας της εργατικής δύναμης. Εκτός απ' αυτό, κάθε πρόοδος της καπιταλιστικής γεωργίας δεν είναι μόνο πρόοδος στην τέχνη της καταλήστευσης του εργάτη, αλλά και στην τέχνη της ληστρικής εκμετάλλευσης του εδάφους... Συνεπώς, η καπιταλιστική παραγωγή αναπτύσσει μόνο την τεχνική και το συνδυασμό του κοινωνικού προτσές παραγωγής, υποσκάπτοντας ταυτόχρονα τις πηγές κάθε πλούτου: τη γη και τον εργάτη» (Το Κεφάλαιο, τόμ. I, τέλος του 13ου Κεφαλαίου).

Ο ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ

Απ' όσα ειπώθηκαν, είναι φανερό ότι ο Μαρξ βγάξει το συμπέρασμα πως είναι αναπόφευκτη η μετατροπή της καπιταλιστικής κοινωνίας σε σοσιαλιστική ολοκληρωτικά και αποκλειστικά από τον οικονομικό νόμο κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας. Η κοινωνικοποίηση της εργασίας, η οποία με χίλιες μορφές τραβάει μπροστά όλο και πιο γοργά και που στο μισό αιώνα που πέρασε από το θάνατο του Μαρξ εκδηλώνεται πολύ ανάγλυφα στην ανάπτυξη της μεγάλης παραγωγής, των καπιταλιστικών καρτέλ, συνδικάτων και τραστ, καθώς και στη γιγάντια αύξηση των διαστάσεων και της δύναμης του χρηματιστικού κεφαλαίου – αυτή είναι η κύρια υλική βάση για τον αναπόφευκτο ερχομό του σοσιαλισμού. Πνευματικός και ηθικός κινητήρας, φυσιολογικός εκτελεστής αυτής της μετατροπής είναι το προλεταριάτο, που διαπαιδαγωγείται από τον ίδιο τον καπιταλισμό. Ο αγώνας του ενάντια στην αστική τάξη, που εκδηλώνεται με διάφορες μορφές όλο και πιο πλούσιες σε περιεχόμενο, γίνεται αναπότρεπτα αγώνας πολιτικός, ο οποίος αποβλέπει στην κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο («δικτατορία του προλεταριάτου»). Η κοινωνικοποίηση της παραγωγής θα οδηγήσει αναπόφευκτα στο πέρας των μέσων παραγωγής στην ιδιοκτησία της κοινωνίας, στην «απαλλοτρίωση των απαλλοτριωτών». Η τεράστια αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, ο περιορισμός της εργάσιμης ημέρας, η αντικατάσταση των υπολειμμάτων, των ερειπίων της μικρής, πρωτόγονης, κομματιασμένης παραγωγής με τη συλλογική τελειοποιημένη εργασία – να οι άμεσες συνέπειες αυτού του περάσματος. Ο καπιταλισμός κόβει οριστικά τη σύνδεση ανάμεσα στη γεωργία και τη βιομηχανία, ταυτόχρονα όμως με την ανώτερη ανά-

πτυχή του προετοιμάζει νέα στοιχεία αυτής της σύνδεσης, της συνένωσης της βιομηχανίας με τη γεωργία, με βάση τη συνειδητή χρησιμοποίηση της επιστήμης και του συνδυασμού της συλλογικής εργασίας, στοιχεία καινούργιας κατανομής του πληθυσμού (βάζοντας τέλος τόσο στην εγκατάλειψη του χωριού, στην απόσπασή του από τον κόσμο και την εξαγρίωσή του, όσο και στην αντιφυσιολογική συσσώρευση τεράστιων μαζών στις μεγάλες πόλεις). Οι ανώτατες μορφές του σύγχρονου καπιταλισμού προετοιμάζουν μια νέα μορφή οικογένειας, νέες συνθήκες για τη θέση της γυναίκας και τη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς: η γυναικεία και η παιδική εργασία, η αποσύνθεση της πατριαρχικής οικογένειας από τον καπιταλισμό παίρνουν αναπόφευκτα μέσα στη σύγχρονη κοινωνία τις πιο φρικτές, τις πιο ολέθριες και τις πιο αποκρουστικές μορφές. Παρ' όλα αυτά, «η μεγάλη βιομηχανία –χάρη στον αποφασιστικό ρόλο που παραχωρεί στις γυναίκες, στους νέους και στα παιδιά και των δυο φύλων μέσα στο κοινωνικά οργανωμένο προτσές παραγωγής, έξω από τη σφαίρα της οικογενειακής εστίας– δημιουργεί την καινούργια οικονομική βάση για μια ανώτερη μορφή οικογένειας και σχέσεων ανάμεσα στα δυο φύλα. Φυσικά είναι εξίσου ανόητο να θεωρεί κανείς απόλυτη τη χριστιανο-γερμανική μορφή οικογένειας, όπως και την αρχαία ρωμαϊκή ή την αρχαία ελληνική ή την ανατολική μορφή, που άλλωστε αποτελούν, η μια με την άλλη, μια ενιαία ιστορική σειρά εξέλιξης. Είναι ολοφάνερο ότι η συγκρότηση συνδυασμένου εργατικού προσωπικού από πρόσωπα και των δυο φύλων και των πιο διαφορετικών ηλικιών, παρόλο που έχει την πρωτόγονη, κτηνώδη καπιταλιστική μορφή, όπου ο εργάτης υπάρχει για το προτσές παραγωγής και όχι το προτσές παραγωγής για τον εργάτη και είναι χολεριασμένη πηγή αφανισμού και σκλαβιάς, αντίθετα,

θα μετατραπεί αναπόφευκτα, κάτω από τις αντίστοιχες συνθήκες, σε πηγή ανθρωπιστικής εξέλιξης» (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. Ι, τέλος του 13ου Κεφαλαίου). Το εργοστασιακό σύστημα μας δείχνει το «έμβρυο της αγωγής του μέλλοντος, τότε που για όλα τα παιδιά πάνω από ορισμένη ηλικία η παραγωγική εργασία θα συνδυάζεται με τη διδασκαλία και τη γυμναστική, όχι μόνο σαν μέθοδος για την αύξηση της κοινωνικής παραγωγής, αλλά και σαν μοναδική μέθοδος για την κατάρτιση ολόπλευρα αναπτυγμένων ανθρώπων» (στο ίδιο). Πάνω στην ίδια ιστορική βάση, όχι μόνο με την έννοια της απλής εξήγησης του παρελθόντος, αλλά και με την έννοια της άφοβης πρόβλεψης του μέλλοντος και της τολμηρής πρακτικής δράσης που αποβλέπει στην πραγματοποίηση αυτού του μέλλοντος, τοποθετεί ο σοσιαλισμός του Μαρξ και το εθνικό πρόβλημα μαζί με το πρόβλημα του κράτους. Τα έθνη είναι αναπόφευκτο προϊόν και αναπόφευκτη μορφή της αστικής εποχής της κοινωνικής εξέλιξης. Και η εργατική τάξη δεν μπορούσε να δυναμώσει, να ανδρωθεί, να σχηματιστεί χωρίς «να συγκροτηθεί στα πλαίσια του έθνους», χωρίς να είναι «εθνική» («αν και διόλου με την έννοια που το καταλαβαίνει αυτό η αστική τάξη»). Η ανάπτυξη όμως του καπιταλισμού σπάει ολόένα και περισσότερο τους εθνικούς φραγμούς, εκμηδενίζει την εθνική απομόνωση και βάζει στη θέση των εθνικών ανταγωνισμών τους ταξικούς. Γι' αυτό στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες είναι απόλυτα αληθινό ότι «οι εργάτες δεν έχουν πατρίδα» και ότι «η συνένωση των προσπαθειών» των εργατών τουλάχιστον των πολιτισμένων χωρών «είναι ένας από τους πρώτους όρους της απελευθέρωσης του προλεταριάτου» (*Κομμουνιστικό Μανιφέστο*). Το κράτος, η οργανωμένη αυτή βία, γεννήθηκε κατά τρόπο αναπόφευκτο σε μια ορισμένη βαθμίδα εξέλιξης της κοινωνίας, τότε

που η κοινωνία διασπάστηκε σε ανειρρήνευτες τάξεις, τότε που δεν μπορούσε πια να υπάρχει χωρίς «εξουσία», που φαινομενικά ήταν πάνω από την κοινωνία και ως ένα ορισμένο σημείο είχε χωριστεί απ' αυτή. Το κράτος που γεννιέται μέσα από τις ταξικές αντιθέσεις, γίνεται το «κράτος της πιο ισχυρής, της οικονομικά κυρίαρχης τάξης, που μ' αυτό γίνεται και πολιτικά κυρίαρχη κι έτσι αποκτά νέα μέσα για την υποταγή και την εκμετάλλευση της καταπιεζόμενης τάξης. Έτσι, το αρχαίο κράτος ήταν πριν απ' όλα κράτος των δουλοκτητών για την υποταγή των δούλων, όπως το φεουδαρχικό κράτος ήταν όργανο των ευγενών για την υποταγή των δουλοπάροικων αγροτών και το σύγχρονο αντιπροσωπευτικό κράτος είναι όργανο εκμετάλλευσης των μισθωτών εργατών από τους καπιταλιστές» (Ένγκελς, *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, όπου εκθέτει τις απόψεις τις δικές του και του Μαρξ). Ακόμη και η πιο ελεύθερη και προοδευτική μορφή αστικού κράτους, η λαοκρατική δημοκρατία, δεν παραμερίζει καθόλου αυτό το γεγονός, αλλά απλώς αλλάζει τη μορφή του (σύνδεση της κυβέρνησης με το χρηματιστήριο, εξαγορά – άμεση και έμμεση – των υπαλλήλων και του Τύπου κλπ.). Ο σοσιαλισμός, οδηγώντας στην εκμηδένιση των τάξεων, οδηγεί έτσι και στην εκμηδένιση του κράτους. «Η πρώτη πράξη – γράφει ο Ένγκελς στο *Αντι-Ντίρινγκ* – με την οποία το κράτος εμφανίζεται πραγματικά σαν εκπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας – απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής προς όφελος όλης της κοινωνίας – είναι ταυτόχρονα και η τελευταία αυτοτελής πράξη του, σαν κράτους. Η επέμβαση της κρατικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις γίνεται περιττή στον ένα τομέα ύστερα από τον άλλο και σβήνει μόνη της. Τη διακυβέρνηση των ανθρώπων την αντικαθιστά η διαχείριση των πραγμάτων και η διευ-

θυνση του προτσές παραγωγής. Το κράτος δεν καταργείται, απονεκρώνεται». «Η κοινωνία που οργανώνει την παραγωγή πάνω στη βάση μιας ελεύθερης και ίσης ένωσης των παραγωγών, βάζει ολόκληρη την κρατική μηχανή εκεί που είναι η θέση της: στο μουσείο των αρχαιοτήτων, δίπλα στο αδράχτι και το μπρούντζινο τσεκούρι» (Ένγκελς, *Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*).

Τέλος, για τη στάση του σοσιαλισμού του Μαρξ απέναντι στο μικροαγρότη, που θα μείνει στην εποχή της απαλλοτριώσης των απαλλοτριωτών, είναι απαραίτητο να αναφέρουμε τη δήλωση του Ένγκελς που εκφράζει τις σκέψεις του Μαρξ: «Όταν θα κατακτήσουμε την κρατική εξουσία, δε θα σκεφτούμε καν να απαλλοτριώσουμε με τη βία τους μικροαγρότες (αδιάφορο αν με αποζημίωση ή χωρίς αποζημίωση), όπως θα είμαστε υποχρεωμένοι να το κάνουμε αυτό με τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Το καθήκον μας απέναντι στο μικροαγρότη είναι πριν απ' όλα να περάσουμε το ατομικό νοικοκυριό του και την ατομική του ιδιοκτησία σε συνεταιριστική όχι με τη βία, αλλά με το παράδειγμα και την παροχή κοινωνικής βοήθειας γι' αυτό το σκοπό. Και τότε θα έχουμε βέβαια αρκετά μέσα για να δείξουμε στο μικροαγρότη όλα τα πλεονεκτήματα ενός τέτοιου περάσματος, πλεονεκτήματα που από τώρα κιόλας πρέπει να του τα εξηγήσουμε» (Ένγκελς, *Το αγροτικό ζήτημα στη Δύση*, έκδ. Αλεξέγεβα, σελ. 17, η ρωσική μετάφραση περιέχει λάθη. Το πρωτότυπο στη *Neue Zeit*).

Η ΤΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΟΥ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟΥ

Αφού ξεκαθάρισε ακόμη από το 1844-1845 μια από τις βασικές ανεπάρκειες του παλιού υλισμού, ότι δηλαδή ο υλισμός αυτός δεν ήταν σε θέση να κατανοήσει τους όρους και να εκτιμήσει τη σημασία της επαναστατικής πρακτικής δράσης, ο Μαρξ σ' όλη τη ζωή του, παράλληλα με τις θεωρητικές του εργασίες, έστρεψε αμείωτη την προσοχή του στα ζητήματα τακτικής της ταξικής πάλης του προλεταριάτου. Τεράστιο υλικό δίνουν απ' αυτή την άποψη όλα τα έργα του Μαρξ και ιδιαίτερα η τετράτομη αλληλογραφία του με τον Ένγκελς, που εκδόθηκε το 1913. Το υλικό αυτό δε συγκεντρώθηκε ακόμη ολόκληρο, δεν τακτοποιήθηκε, δε μελετήθηκε και δε δουλεύτηκε. Γι' αυτό είμαστε υποχρεωμένοι να περιοριστούμε μόνο σε πολύ γενικές και σύντομες παρατηρήσεις, υπογραμμίζοντας ότι ο Μαρξ με το δίκιο του θεωρούσε τον υλισμό, χωρίς αυτή του την πλευρά, μεσοβέζικο, μονόπλευρο, χωρίς ζωή. Ο Μαρξ καθόρισε το βασικό καθήκον της τακτικής του προλεταριάτου σε πλήρη συμφωνία με όλες τις αφετηριακές αρχές της υλιστικής-διαλεκτικής του κοσμοαντίληψης. Μόνο ο αντικειμενικός υπολογισμός του συνόλου των αμοιβαίων σχέσεων όλων χωρίς εξαίρεση των τάξεων μιας δοσμένης κοινωνίας, συνεπώς και ο υπολογισμός των αμοιβαίων σχέσεων της αντικειμενικής βαθμίδας ανάπτυξης αυτής της κοινωνίας και ο υπολογισμός των αμοιβαίων σχέσεων ανάμεσα σ' αυτή και τις άλλες κοινωνίες μπορεί ν' αποτελέσει τη βάση μιας σωστής τακτικής της πρωτοπόρας τάξης. Παράλληλα, όλες οι τάξεις και όλες οι χώρες δεν εξετάζονται από στατική, αλλά από δυναμική άποψη, δηλαδή όχι σε κατάσταση ακινησίας, αλλά σε κατάσταση κίνησης (που οι νόμοι της πηγά-

ζουν από τους οικονομικούς όρους ύπαρξης κάθε τάξης). Η κίνηση με τη σειρά της δεν εξετάζεται μόνο από την άποψη του παρελθόντος, αλλά και από την άποψη του μέλλοντος, όχι με τη χυδαία αντίληψη των «εξελικτικών», που βλέπουν μόνο τις αργές αλλαγές, αλλά διαλεκτικά: «Στις μεγάλες ιστορικές εξελίξεις 20 χρόνια ισοδυναμούν με μια μέρα –έγραφε ο Μαρξ στον Ένγκελς– αν και αργότερα μπορεί να έλθουν τέτοιες μέρες, που να συγκεντρώνουν μέσα τους 20 χρόνια» (*Αλληλογραφία*, τόμ. ΙΙΙ, σελ. 127). Σε κάθε βαθμίδα ανάπτυξης, η τακτική του προλεταριάτου πρέπει κάθε στιγμή να υπολογίζει αυτή την αντικειμενικά αναπόφευκτη διαλεκτική της ιστορίας της ανθρωπότητας, χρησιμοποιώντας, από το ένα μέρος, τις εποχές της πολιτικής στασιμότητας ή της λεγόμενης «ειρηνικής» εξέλιξης με ρυθμό χελώνας, για ν' αναπτύξει τη συνείδηση, τη δύναμη και τη μαχητική ικανότητα της πρωτοπόρας τάξης και διεξάγοντας, από το άλλο μέρος, όλη αυτή τη δουλειά με προσανατολισμό τον «τελικό σκοπό» της κίνησης της δοσμένης τάξης και τη δημιουργία μέσα σ' αυτή την κίνηση της ικανότητας να δίνονται πρακτικές λύσεις στα μεγάλα προβλήματα στις μεγάλες μέρες, που «συγκεντρώνουν μέσα τους 20 χρόνια». Σχετικά μ' αυτό το ζήτημα, έχουν ξεχωριστή σημασία δυο συλλογισμοί του Μαρξ. Ο ένας είναι από την *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* και αφορά τον οικονομικό αγώνα και τις οικονομικές οργανώσεις του προλεταριάτου και ο άλλος από το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και αφορά τα πολιτικά καθήκοντα του προλεταριάτου. Ο πρώτος λέει: «Η μεγάλη βιομηχανία συγκεντρώνει στο ίδιο μέρος ένα πλήθος ανθρώπων που δε γνωρίζει ο ένας τον άλλο. Ο συναγωνισμός προκαλεί διάσπαση στα συμφέροντά τους. Η περιφρούρηση όμως του μεροκάματου, το κοινό αυτό συμφέρον απέναντι στο αφεντικό τους, τους ενώνει σε μια κοι-

νή σκέψη, τη σκέψη της αντίστασης, του συνασπισμού τους... Αν στην αρχή ο συνασπισμός αυτός γίνεται μεμονωμένα, κατόπιν σχηματίζονται ομάδες και η περιφρούρηση από τους εργάτες των συνδικάτων τους ενάντια στο κεφάλαιο, που διαρκώς ενώνεται, γίνεται γι' αυτούς πιο απαραίτητη από την περιφρούρηση του μεροκάματου... Σ' αυτό τον αγώνα—αληθινό εμφύλιο πόλεμο—ενώνονται και αναπτύσσονται όλα τα στοιχεία για την επερχόμενη μάχη. Όταν ο συνασπισμός φτάσει σ' αυτό το σημείο, παίρνει πολιτικό χαρακτήρα». Έχουμε εδώ μπροστά μας το πρόγραμμα και την τακτική του οικονομικού αγώνα και του συνδικαλιστικού κινήματος για μερικές δεκαετίες, για όλη τη μακρόχρονη εποχή της προετοιμασίας των δυνάμεων του προλεταριάτου για την «επερχόμενη μάχη». Κοντά σ' αυτά πρέπει να αναφέρουμε και τις πολυάριθμες υποδείξεις του Μαρξ και του Ένγκελς, όπου, παίρνοντας για παράδειγμα το αγγλικό εργατικό κίνημα, δείχνουν πώς η «άνθηση» της βιομηχανίας προκαλεί απόπειρες «εξαγοράς των εργατών» (*Αλληλογραφία με τον Ένγκελς*, τόμ. I, σελ. 136) και απόσπασής τους από τον αγώνα· πώς η άνθηση αυτή γενικά «διαφθείρει τους εργάτες» (τόμ. II, σελ. 218)· πώς «αστοποιείται» το αγγλικό προλεταριάτο, πώς «το πιο αστικό απ' όλα τα έθνη» (το αγγλικό) «θέλει, όπως φαίνεται, να οδηγήσει τελικά τα πράγματα σε σημείο, ώστε δίπλα στην αστική τάξη να έχει μια αστική αριστοκρατία και ένα αστικό προλεταριάτο» (τόμ. II, σελ. 290)· πώς εξαφανίζεται «η επαναστατική θέλησή του» (τόμ. III, σελ. 124)· πώς θα χρειαστεί να περιμένουμε λίγο-πολύ μακρόχρονο διάστημα «για ν' απαλλαγούν οι Άγγλοι εργάτες από τη φανερή αστική τους μόλυνση» (τόμ. III, σελ. 127)· πώς από το αγγλικό εργατικό κίνημα λείπει «η φλόγα των χαρτιστών» (1866, τόμ. III, σελ. 305)· πώς οι Άγγλοι ηγέτες των εργατών διαμορφώ-

νονται σύμφωνα μ' έναν τύπο ενδιάμεσο «ανάμεσα σε ριζοσπάστη αστό και εργάτη» (για τον Χόλιοκ¹⁹, τόμ. IV, σελ. 209)· πώς, λόγω του μονοπωλίου της Αγγλίας κι όσο το μονοπώλιο αυτό δε θα έχει σπάσει, «δεν μπορείς να κάνεις τίποτα με τους Βρετανούς εργάτες» (τόμ. IV, σελ. 433). Η τακτική του οικονομικού αγώνα σε σχέση με τη γενική πορεία (και την έκβαση) του εργατικού κινήματος εξετάζεται εδώ από μια εξαιρετικά πλατιά, ολόπλευρα διαλεκτική και αληθινά επαναστατική άποψη.

Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, μιλώντας για την τακτική του πολιτικού αγώνα, διατύπωσε τη βασική θέση του μαρξισμού: «οι κομμουνιστές αγωνίζονται για τους άμεσους σκοπούς και τα άμεσα συμφέροντα της εργατικής τάξης, ταυτόχρονα όπως υπερασπίζονται και το μέλλον του κινήματος». Σύμφωνα μ' αυτή τη θέση, ο Μαρξ υποστήριζε το 1848 στην Πολωνία το κόμμα της «αγροτικής επανάστασης», «το ίδιο εκείνο κόμμα που προκάλεσε την εξέγερση της Κρακοβίας το 1846».²⁰ Στη Γερμανία το 1848-1849, ο Μαρξ υποστήριζε την άκρα επαναστατική δημοκρατία και ποτέ αργότερα δεν ανακάλεσε όσα είχε πει τότε για την τακτική. Τη γερμανική αστική τάξη τη θεωρούσε στοιχείο που «από την αρχή είχε την τάση να προδώσει το λαό» (μόνο μια συμμαχία με την αγροτιά θα έδινε στην αστική τάξη τη δυνατότητα να εκπληρώσει στο ακέραιο τα καθήκοντά της) «και να έλθει σε συμβιβασμό με τους εστεμμένους εκπροσώπους της παλιάς κοινωνίας». Αυτή είναι η γενική ανάλυση που έδωσε ο Μαρξ για την ταξική θέση της γερμανικής αστικής τάξης στην εποχή της αστικοδημοκρατικής επανάστασης, ανάλυση που αποτελεί, ανάμεσα στ' άλλα, πρότυπο υλισμού που εξετάζει την κοινωνία στην κίνησή της και μάλιστα όχι μόνο από την πλευρά της κίνησης που είναι στραμμένη προς τα πίσω: «...χωρίς πίστη στον ίδιο τον εαυτό της, χωρίς πί-

στη στο λαό· μουρμουρίζοντας προς τα πάνω, τρέμοντας προς τα κάτω... φοβισμένη μπρος στην παγκόσμια θύελλα· καμιά ενεργητικότητα προς καμιά κατεύθυνση, λογοκλοπία προς όλες τις κατευθύνσεις... χωρίς πρωτοβουλία... ένας καταραμένος γέρος, καταδικασμένος να διευθύνει σύμφωνα με τα γεροντικά του συμφέροντα τις πρώτες νεανικές ορμές ενός ρωμαλέου λαού...» (*Νέα Εφημερίδα του Ρήνου*, 1848, βλ. «Φιλολογική Κληρονομιά», τόμ. III, σελ. 212). Ύστερα από 20 περίπου χρόνια, ο Μαρξ, σε γράμμα του προς τον Ένγκελς (III, 224), δήλωνε πως η αιτία της αποτυχίας της επανάστασης του 1848 είναι το γεγονός ότι η αστική τάξη προτίμησε την ησυχία και τη σκλαβιά από την προοπτική και μόνο της πάλης για την ελευθερία. Όταν τέλειωσε η εποχή των επαναστάσεων του 1848-1849, ο Μαρξ ξεσηκώθηκε ενάντια σε κάθε παιχνίδι με την επανάσταση (Σάπερ²¹ – Βίλιχ²² και πάλι εναντίον τους) και απαιτούσε να γίνεται η δουλειά μυαλωμένα στην εποχή αυτή της νέας φάσης, που προετοίμαζε δήθεν «ειρηνικά» νέες επαναστάσεις. Η παρακάτω εκτίμηση της κατάστασης στη Γερμανία στα 1856, στην περίοδο της πιο μαύρης αντίδρασης, δείχνει με ποιο πνεύμα απαιτούσε ο Μαρξ να διεξάγεται αυτή η δουλειά: «Το παν στη Γερμανία θα εξαρτηθεί από τη δυνατότητα να υποστηριχτεί η προλεταριακή επανάσταση με μια δεύτερη έκδοση του *Πολέμου των χωρικών*» (*Αλληλογραφία με τον Ένγκελς*, τόμ. II, σελ. 108). Όσο η δημοκρατική (αστική) επανάσταση στη Γερμανία δεν είχε τερματιστεί, όλη η προσοχή του Μαρξ, στο ζήτημα της τακτικής του σοσιαλιστικού προλεταριάτου, συγκεντρωνόταν στην ανάπτυξη της δημοκρατικής θέλησης της αγροτιάς. Είχε τη γνώμη ότι η θέση του Λασάλ αποτελεί «αντικειμενικά προδοσία απέναντι στο εργατικό κίνημα προς όφελος της Προωσίας» (τόμ. III, σελ. 210) ανάμεσα στ' άλλα ακριβώς

γιατί ο Λασάλ χαριζόταν στους τσιφλικάδες και τον πρω-
σικό εθνικισμό. «Είναι πρόστιχο», έγραφε ο Ένγκελς το
1865, ανταλλάσσοντας σκέψεις με τον Μαρξ σχετικά με
κάποια κοινή δήλωση που σχεδίαζαν να κάνουν στον
Τύπο. «σε μια αγροτική χώρα να επιτίθεται κανείς εξ ονό-
ματος του βιομηχανικού προλεταριάτου μόνο ενάντια
στην αστική τάξη και να ξεχνά την πατριαρχική “εκμετάλ-
λευση με τη μαγκούρα” του αγροτικού προλεταριάτου
από τους φεουδάρχες ευγενείς» (τόμ. ΙΙΙ, σελ. 217). Την
περίοδο του 1864-1870, τότε που πλησίαζε στο τέλος της η
εποχή του τερματισμού της αστικοδημοκρατικής επανά-
στασης στη Γερμανία, η εποχή του αγώνα των εκμεταλ-
λευτριών τάξεων της Πρωσίας και της Αυστρίας για τον
ένα ή τον άλλο τρόπο τερματισμού αυτής της επανάστα-
σης από τα πάνω, ο Μαρξ δεν καταδίκασε μόνο τον Λα-
σάλ που ερωτοτροπούσε με τον Βίσμαρκ, μα και διόρθω-
νε τον Λίμπκνεχτ που είχε πέσει σε «αυστροφιλία» και
υπεράσπιζε τον παρτικουλαρισμό· ο Μαρξ απαιτούσε
μια επαναστατική τακτική, που να καταπολεμάει εξίσου
αμείλικτα και τον Βίσμαρκ και τους αυστρόφιλους, μια
τακτική που να μην προσαρμόζεται στο «νικητή», δηλαδή
στο γιούνγκερ της Πρωσίας, αλλά να ξαναρχίσει αμέσως
τον επαναστατικό αγώνα εναντίον του και μάλιστα στο
έδαφος που δημιούργησαν οι στρατιωτικές νίκες της
Πρωσίας (Αλληλογραφία με τον Ένγκελς, τόμ. ΙΙΙ, σελ.
134, 136, 147, 179, 204, 210, 215, 418, 437, 440-441). Στην
περίφημη έκκληση της Διεθνούς της 9 του Σεπτεμβρίου
1870, ο Μαρξ συνιστούσε στο γαλλικό προλεταριάτο να
προσέξει να μην αναλάβει μια πρόωγη εξέγερση, όταν
όμως παρ’ όλα αυτά άρχισε η εξέγερση (το 1871), ο Μαρξ
χαιρέτισε με ενθουσιασμό την επαναστατική πρωτο-
βουλία των μαζών «που έκαναν έφοδο στον ουρανό»
(γράμμα του Μαρξ προς τον Κούγκελιαν). Μια ήττα της

επαναστατικής πάλης μέσα σ' αυτή την κατάσταση, όπως και σε πολλές άλλες, ήταν από την άποψη του διαλεκτικού υλισμού του Μαρξ μικρότερο κακό μέσα στη γενική πορεία και την έκβαση του προλεταριακού αγώνα, απ' ό,τι η εγκατάλειψη της κατεχόμενης θέσης και η συνθηκολόγηση χωρίς μάχη: μια τέτοια συνθηκολόγηση θα έσπαζε το ηθικό του προλεταριάτου και θα υπόσκαπτε την ικανότητά του για αγώνα. Ο Μαρξ εκτιμούσε πέρα για πέρα τη χρησιμότητα των νόμιμων μέσων πάλης στην εποχή της πολιτικής στασιμότητας και της κυριαρχίας της αοτικής νομιμότητας, το 1877-1878 όμως, μετά την έκδοση του έκτακτου νόμου ενάντια στους σοσιαλιστές, καταδίκασε αυστηρά την «επαναστατική φρασεολογία» του Μοστ²³, μα στρεφόταν με όχι λιγότερη, αν όχι περισσότερη, αυστηρότητα ενάντια στον οπορτουνισμό, που κυρίευσε τότε για ένα διάστημα το επίσημο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, που δεν έδειξε αμέσως καρτερικότητα, σταθερότητα, επαναστατικότητα, απόφαση να περάσει σε παράνομο αγώνα σαν απάντηση στον έκτακτο νόμο (*Γράμματα του Μαρξ στον Ένγκελς*, τόμ. IV, σελ. 397, 404, 418, 422, 424. Σύγκρ. επίσης τα γράμματα προς τον Ζόργκε).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ως τα σήμερα δεν έχει ακόμη εκδοθεί πλήρης συλλογή των έργων και των γραμμάτων του Μαρξ. Στα ρωσικά έχουν μεταφραστεί περισσότερα έργα του Μαρξ απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη γλώσσα. Η παρακάτω απαρίθμηση αυτών των έργων έχει γίνει με χρονολογική σειρά. Το 1841 έχουμε τη διατριβή του Μαρξ για τη φιλοσοφία του Επίκουρου (έχει περιληφθεί στη *Φιλολογική Κληρονομιά*, μεταθανάτια έκδοση έργων του, για την οποία μιλάμε παρακάτω). Στη διατριβή αυτή, ο Μαρξ συμμερίζεται ακόμη πέρα για πέρα την ιδεαλιστική-χεγκελιανή άποψη. Το 1842 έχουμε τα άρθρα του Μαρξ στην *Εφημερίδα του Ρήνου* (Κολωνία), ιδιαίτερα την κριτική των συζητήσεων για την ελευθερία του Τύπου στο έκτο Λάνταγκ της Ρηνανίας, έπειτα τα άρθρα απ' αφορμή τους νόμους για τη λαθραία υλοτομία, μετά: την υπεράσπιση της απαλλαγής της πολιτικής από τη θεολογία κλπ. (μπήκαν μερικά στη *Φιλολογική Κληρονομιά*). Εδώ αρχίζει να διαγράφεται το πέρασμα του Μαρξ από τον ιδεαλισμό στον υλισμό και από τον επαναστατικό δημοκρατισμό στον κομμουνισμό. Το 1844 στο Παρίσι βγαίνουν, με επιμέλεια του Μαρξ και του Άρνολντ Ρούγκε, τα *Γερμανο-γαλλικά χρονικά*, όπου συντελείται οριστικά το πέρασμα που αναφέραμε παραπάνω. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτα είναι τα άρθρα του Μαρξ: *Εισαγωγή στην κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* (εκτός από τη *Φιλολογική Κληρονομιά* έχουν εκδοθεί χωριστά και σε μπροσουρίτσα) και *Το εβραϊκό ζήτημα* (επίσης: μπροσουρά σε έκδοση του «Ζνά-νιγε», *Ντεσιόβαγια Μπιμπλιωτέκα*, τεύχ. 210). Το 1845, ο Μαρξ και ο Ένγκελς εκδίδουν μαζί (στη Φραγκφούρτη του Μάιν) την μπροσουρά: *Η αγία οικογένεια. Ενάντια στον Μπρούνο Μπάουερ και Σία* (εκτός από τη Φιλολο-

γική Κληρονομιά υπάρχουν στα ρωσικά και δυο χωριστές εκδόσεις της μπροσούρας, έκδ. «Νόβι Γκόλος», Πετρούπολη 1906 και «Βέστνικ Ζνάνιγια», Πετρούπολη 1907). Την άνοιξη του 1845 γράφτηκαν οι θέσεις του Μαρξ για τον Φόιερμπαχ (δημοσιεύτηκαν σε παράρτημα στην μπροσούρα του Φρ. Ένγκελς: Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ· υπάρχει ρωσική μετάφραση). Το 1845-1847, ο Μαρξ έγραψε μια σειρά άρθρα (τα περισσότερα δε συγκεντρώθηκαν, δεν επανεκδόθηκαν και δε μεταφράστηκαν στα ρωσικά) στις εφημερίδες: *Vorwärts*, – που έβγαινε στο Παρίσι, *Brüsseler Deutsche Zeitung* (1847), *Das Westphälische Dampfboot* (Bielefeld, 1845-1848), *Der Gesellschaftsspiegel*, 1846, Elberfeld). Το 1847 εκδόθηκε στις Βρυξέλλες και στο Παρίσι το βασικό έργο του Μαρξ ενάντια στον Προυντόν: *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας. Απάντηση στη «Φιλοσοφία της αθλιότητας» του κ. Προυντόν* (στα ρωσικά έγιναν τρεις εκδόσεις του «Νόβι Μιρ», μ' επιμέλεια η μια του Γκ. Αβόβιτς, η άλλη της Αλεξέγεβα και η τρίτη του «Προσβεστσένιγε», όλες το 1905-1906). Το 1848 εκδόθηκε στις Βρυξέλλες ο *Λόγος για την ελευθερία του εμπορίου* (υπάρχει ρωσ. μετάφραση) και έπειτα στο Λονδίνο, σε συνεργασία με τον Φρ. Ένγκελς, το *Ξακουστό Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, που μεταφράστηκε σε όλες σχεδόν τις γλώσσες της Ευρώπης και σε ορισμένες γλώσσες των άλλων χωρών του κόσμου (η ρωσική μετάφραση βγήκε κάπου σε 8 εκδόσεις το 1905-1906, του «Μόλοτ», του «Κόλοκολ», της Αλεξέγεβα κ.ά. που οι περισσότερές τους κατασχέθηκαν και έχουν διάφορους τίτλους: *Κομμουνιστικό Μανιφέστο, Για τον κομμουνισμό, Κοινωνικές τάξεις και κομμουνισμός, Καπιταλισμός και κομμουνισμός, Φιλοσοφία της ιστορίας*· πλήρης μετάφραση του Μανιφέστου, που είναι ταυτόχρονα και η πιο ακριβολογημένη, καθώς

και των άλλων έργων του Μαρξ, βλ. στις εκδόσεις του εξωτερικού, κυρίως της ομάδας «Απελευθέρωση της δουλειάς»). Από την 1 του Ιούνη 1848 ως τις 19 του Μάη 1849 έβγαине στην Κολωνία η *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου*, που διευθυντής της ήταν ουσιαστικά ο Μαρξ. Τα πολυάριθμα άρθρα του Μαρξ σ' αυτή την εφημερίδα, που ως τα σήμερα εξακολουθεί να είναι το καλύτερο, το αξιέπραστο όργανο του επαναστατικού προλεταριάτου, δε συγκεντρώθηκαν και δεν επανεκδόθηκαν αυτούσια. Τα πιο σπουδαία μπήκαν στη *Φιλολογική Κληρονομιά*. Τα άρθρα του Μαρξ που δημοσιεύτηκαν σ' αυτή την εφημερίδα: *Η μισθωτή εργασία και το κεφάλαιο* εκδόθηκαν επανειλημμένα σε χωριστή μπροσούρα (στα ρωσικά βγήκαν 4 εκδόσεις, του Κοσμάν, του «Μόλοτ», του Μιάχοφ και του Αβόβιτς, το 1905-1906). Από την ίδια εφημερίδα: *Οι φιλελεύθεροι στην εξουσία* (έκδ. «Ζνάνιγε», *Ντεσιόβαγια Μπιμπλιотеκά*, τεύχ. 272, Πετρούπολη 1906). Το 1849, ο Μαρξ έβγαλε στην Κολωνία τις *Δυο πολιτικές δίκες* (δυο απολογίες του Μαρξ, που παραπέμφθηκε σε δίκη με την κατηγορία για αδικήματα Τύπου και για πρόκληση σε ένοπλη αντίσταση κατά της κυβέρνησης και αθωώθηκε από το δικαστήριο των ενόρκων. Η ρωσική μετάφραση βγήκε σε 5 εκδόσεις το 1905-1906, της Αλεξέγεβα, του «Μόλοτ», του Μιάχοφ, του «Ζνάνιγε», του «Νόβι Μιρ»). Το 1850, ο Μαρξ έβγαλε στο Αμβούργο 6 τεύχη του περιοδικού *Νέα Εφημερίδα του Ρήνου*. Τα σπουδαιότερα άρθρα αυτού του περιοδικού έχουν περιληφθεί στη *Φιλολογική Κληρονομιά*. Εξαιρετικά σπουδαία είναι τα άρθρα του Μαρξ που επανεκδόθηκαν από τον Ένγκελς το 1895 σε μπροσούρα: *Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850* (μεταφράστηκε στα ρωσικά, έκδ. Μ. Μάλιχ, *Μπιμπλιотеκά*, τεύχ. 59-60· επίσης στη *Συλλογή ιστορικών έργων*, μετάφραση του Μπαζάροφ και του

Στεπάνοφ, έκδ. Σκιρμούντ, Πετρούπολη 1906, επίσης: *Σκέψεις και απόψεις για τη ζωή του 20ού αιώνα*, Πετρούπολη 1912). Το 1852 στη Νέα Υόρκη βγήκε η μπροσούρα του Μαρξ: *Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη* (μεταφράστηκε στα ρωσικά στις συλλογές που αναφέραμε παραπάνω). Τον ίδιο χρόνο στο Λονδίνο: οι «Αποκαλύψεις σχετικά με τη δίκη των κομμουνιστών στην Κολωνία» (ρωσ. μετ. «Η δίκη των κομμουνάρων στην Κολωνία», τεύχ. 43 της *Ποπουλιάρνο-Ναούτσναγια Μπιμπλιωτέκα*, Πετρούπολη 1906, 28 του Οκτώβρη). Από τον Αύγουστο του 1851 ως το 1862* ο Μαρξ ήταν μόνιμος συνεργάτης της εφημερίδας *Βήμα της Νέας Υόρκης* (*The New York Tribune*), όπου πολλά από τα άρθρα του δημοσιεύτηκαν χωρίς υπογραφή, σαν άρθρα της Σύνταξης. Εξαιρετικά σημαντικά είναι τα άρθρα: *Η επανάσταση και η αντεπανάσταση στη Γερμανία*, που επανεκδόθηκαν ύστερα από το θάνατο του Μαρξ και του Ένγκελς σε γερμανική μετάφραση (η ρωσική μετάφραση βγήκε σε δυο συλλογές, μετάφραση του Μπαζάροφ και του Στεπάνοφ, έπειτα σε χωριστή μπροσούρα σε πέντε εκδόσεις το 1905-1906, της Αλεξέγεβα, του «Ομπτσέστβενάγια Πόλζα», του «Νόβι Μιρ», του *Βσεόμπτσασαγια Μπιμπλιωτέκα* και του «Μόλοτ»). Μερικά από τα άρθρα του Μαρξ στο *Βήμα* είχαν εκδοθεί στο Λονδίνο σε χωριστές μπροσούρες όπως, λόγου χάρη, το άρθρο για τον Πάλμερστον το 1856, οι *Αποκαλύψεις σχετικά με τη διπλωματική ιστορία του*

* Ο Ένγκελς στο άρθρο για τον Μαρξ που μπήκε στο *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Bd. 6, S. 603 (Λεξικό των επιστημών του κράτους, τόμ. 6, σελ. 603, *Η Σύντ.*) και ο Μπέρνσταϊν στο άρθρο για τον Μαρξ που μπήκε στην 11η έκδοση της *Βρετανικής Εγκυκλοπαίδειας* του 1911 αναφέρουν λαθεμένα το 1853-1860. Βλέπε την αλληλογραφία του Μαρξ και του Ένγκελς που εκδόθηκε το 1913.

18ου αιώνα (για τη μόνιμη και ιδιοτελή εξάρτηση των Αγγλων υπουργών του Φιλελεύθερου Κόμματος από τη Ρωσία) κ.ά. Μετά το θάνατο του Μαρξ, η κόρη του Ελεονώρα Έβελινγκ έβγαλε μια σειρά άρθρα του πάνω στο Ανατολικό Ζήτημα που είχαν δημοσιευτεί στο *Βήμα* με τον τίτλο: *The Eastern Question*. London 1897. (Το Ανατολικό Ζήτημα). Ένα μέρος απ' αυτά μεταφράστηκε στα ρωσικά: *Πόλεμος και επανάσταση*, τεύχ. I. Μαρξ και Ένγκελς: *Ανέκδοτα άρθρα (1852, 1853, 1854)*, Χάρκοβο 1919. (Βιβλιοθήκη «Νάσα Μισλ»). Από τα τέλη του 1854 και μέσα στο 1885 ο Μαρξ συνεργαζόταν στην εφημερίδα *Neue Oder-Zeitung* και το 1861-1862 στην εφημερίδα της Βιέννης *Presse*. Τα άρθρα αυτά δεν έχουν συγκεντρωθεί και μόνο ένα μέρος τους δημοσιεύτηκε στη *Neue Zeit*, όπως και πολλά γράμματα του Μαρξ. Το ίδιο αφορά και τα άρθρα του Μαρξ που είναι δημοσιευμένα στην εφημερίδα *Das Volk* (Λονδίνο 1859) και σχετίζονται με την ιστορία της διπλωματίας του ιταλικού πολέμου του 1859. Το 1859 βγήκε στο Βερολίνο το έργο του Μαρξ: *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* (μεταφράστηκε στα ρωσικά, Μόσχα 1896, με θεώρηση του Μανουήλοφ και Πετρούπολη 1907, μετάφραση του Ρουμιάντσεφ). Το 1860 βγήκε στο Λονδίνο η μπροσούρα του Μαρξ *Herr Vogt (Ο κύριος Φοχτ)*.

Το 1864 στο Λονδίνο βγήκε η *Διακήρυξη της Διεθνούς Ένωσης των Εργατών* που την είχε γράψει ο Μαρξ (υπάρχει ρωσική μετάφραση). Ο Μαρξ έγραψε πάρα πολλές διακηρύξεις, εκκλήσεις και αποφάσεις του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς. Όλο αυτό το υλικό κάθε άλλο παρά έχει δουλευτεί και μάλιστα ούτε καν συγκεντρώθηκε. Το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι το βιβλίο του Γκ. Ιέκ: *Η Διεθνής* (ρωσική μετάφραση, Πετρούπολη 1906, έκδ. του «Ζνάνιγε»), όπου δημοσιεύτηκαν,

ανάμεσα στ' άλλα, και ορισμένα γράμματα του Μαρξ και σχέδια αποφάσεων που έγραψε ο ίδιος. Ένα από τα ντοκουμέντα της Διεθνούς που έγραψε ο Μαρξ είναι η διακήρυξη του Γενικού Συμβουλίου απ' αφορμή την Κομμούνα του Παρισιού, που βγήκε το 1871 στο Λονδίνο σε χωριστή προσούρα με τον τίτλο: *Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία* (η ρωσική μετάφραση βγήκε με θεώρηση του Λένιν, έκδ. του «Μόλοτ» και άλλων εκδ.). Στην περίοδο 1862-1874 αναφέρεται η αλληλογραφία του Μαρξ με τον Κούγκελμαν, μέλος της Διεθνούς (δύο εκδόσεις σε ρωσική μετάφραση, η μια μετάφραση του Α. Γκόιχιμπαργκ και η άλλη θεωρημένη από τον Λένιν). Το 1867 στο Αμβούργο βγήκε το βασικό έργο του Μαρξ: *Το Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. Ι. Ο δεύτερος και ο τρίτος τόμος εκδόθηκαν από τον Ένγκελς το 1885 και το 1894 ύστερα από το θάνατο του Μαρξ. Η ρωσική μετάφραση: τόμ. Ι – πέντε εκδόσεις (δύο σε μετάφραση του Ντανιελσόν, το 1872 και το 1898, δύο σε μετάφραση του Ε. Α. Γκούρβιτς και Λ. Μ. Ζακ με θεώρηση του Στρούβε, η πρώτη το 1899 και η δεύτερη το 1905· και μια με θεώρηση του Μπαζάροφ και του Στεπάνοφ). Ο ΙΙ και ο ΙΙΙ τόμος βγήκαν σε μετάφραση του Ντανιελσόν (λιγότερο ικανοποιητική) και σε μετάφραση θεωρημένη από τον Μπαζάροφ και τον Στεπάνοφ (καλύτερη). Το 1876, ο Μαρξ πήρε μέρος στη συγγραφή του βιβλίου του Ένγκελς *Αντι-Ντίρινγκ* («Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft»), διαβάζοντας σε χειρόγραφα ολόκληρο το έργο και γράφοντας ολόκληρο το κεφάλαιο που είναι αφιερωμένο στην ιστορία της πολιτικής οικονομίας.

Σε συνέχεια, μετά το θάνατο του Μαρξ εκδόθηκαν τα παρακάτω έργα του: *Κριτική του προγράμματος της Γκότα* (Πετρούπολη 1906, στα γερμανικά στη *Neue Zeit*, 1890/91, αρ. φύλ. 18). *Μισθός εργασίας, τιμή και κέρδος*

(διάλεξη που έγινε στις 26 του Ιούνη 1865, *Neue Zeit*, XVI, 1897/98, ρωσική μετάφραση σε έκδ. του «Μόλοτ» το 1906 και του Αβόβιτς το 1905). Η *Φιλολογική Κληρονομιά του Κ. Μαρξ, του Φρ. Ένγκελς και του Φ. Λασάλ*, 3 τόμοι, Στουτγάρδη 1902. (Ρωσική μετάφραση θεωρημένη από τον Αξελρόντ κ.ά., 2 τόμοι, Πετρούπολη 1908. Ο Ι τόμος βγήκε επίσης με θεώρηση του Ε. Γκούρβιτς, Μόσχα 1907. Τα γράμματα του Λασάλ προς τον Μαρξ, που εκδόθηκαν χωριστά, αποτελούν μέρος της *Φιλολογικής Κληρονομιάς*). *Γράμματα του Κ. Μαρξ, του Φ. Ένγκελς κ.ά. προς τον Ζόργκε* (δυο εκδόσεις στα ρωσικά, η μια θεωρημένη από τον Αξελρόντ και η άλλη με πρόλογο του Λένιν, έκδ. Ντάουγκε). *Θεωρίες της υπεραξίας*, 3 τόμοι σε 4 μέρη, Στουτγάρδη 1905-1910· το χειρόγραφο του τέταρτου τόμου του *Κεφαλαίου* που εκδόθηκε από τον Κάουτσκι (στα ρωσικά μεταφράστηκε μόνο ο πρώτος τόμος σε τρεις εκδόσεις: Πετρούπολη 1906, θεωρημένος από τον Πλεχάνοφ, Κίεβο 1906, θεωρημένος από τον Ζελεξνόφ, Κίεβο 1907, θεωρημένος από τον Τουτσάπσκι). Το 1913 βγήκαν στη Στουτγάρδη 4 μεγάλοι τόμοι της *Αλληλογραφίας του Κ. Μαρξ και του Φ. Ένγκελς* που περιέχουν 1.386 γράμματα της περιόδου από το Σεπτέμβρη του 1844 ως τις 10 του Γενάρη του 1883 και δίνουν εξαιρετικά πολύτιμα υλικά για τη μελέτη της βιογραφίας και των αντιλήψεων του Κ. Μαρξ. Το 1917 βγήκαν δυο τόμοι του Μαρξ και του Ένγκελς: Άρθρα του 1852-1862 (στα γερμανικά). Κλείνοντας, πρέπει να σημειώσουμε σχετικά με την απαρίθμηση αυτή των έργων του Μαρξ ότι εδώ δεν μπήκαν ορισμένα από τα πιο μικρά άρθρα και διάφορα γράμματα που τα περισσότερα είχαν δημοσιευτεί στην *Neue Zeit*, στη *Vorwärts* και σε άλλες περιοδικές σοσιαλδημοκρατικές εκδόσεις στα γερμανικά. Είναι επίσης αναμφισβήτητο ότι δεν είναι πλήρης και ο κατάλογος όλων των μεταφράσεων

του Μαρξ στα ρωσικά, ιδιαίτερα για τις μετφρσεις του 1905-1906.

Η βιβλιογραφία για τον Μαρξ και το μαρξισμό είναι εξαιρετικά μεγάλη. Θα αναφέρουμε μόνο τα πιο ουσιαστικά, χωρίζοντας τους συγγραφείς σε τρεις κύριες κατηγορίες: σε μαρξιστές που στα ουσιαστικά σημεία ακολουθούν την άποψη του Μαρξ· σε αστούς συγγραφείς που στην ουσία είναι εχθροί του μαρξισμού και σε ρεβιζιονιστές που παραδέχονται φαινομενικά τη μια ή την άλλη θεμελιακή αρχή του μαρξισμού, στην πραγματικότητα όμως υποκαθιστούν τη διδασκαλία του με αστικές απόψεις. Ιδιότυπη ρωσική παραλλαγή του ρεβιζιονισμού πρέπει να θεωρείται η στάση του ναροντικισμού απέναντι στον Μαρξ. Ο Β. Ζόμπарт στο «Ein Beitrag zur Bibliographie des Marxismus» (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, XX, 2. Heft, 1905, S.S. 413-430) παραθέτει έναν κατάλογο από 300 τίτλους που δεν είναι καθόλου πλήρης. Για τη συμπλήρωσή του, βλ. στη *Neue Zeit* τους πίνακες περιεχομένων για το 1883-1907 και τα επόμενα χρόνια. Βλ. επίσης Josef Stammhammer: *Bibliographie des Sozialismus und Kommunismus*, Bd. I-III, Jena (1893-1909). Παρακάτω για μια λεπτομερειακή βιβλιογραφία του μαρξισμού μπορούμε να υποδείξουμε ακόμη: *Bibliographie der Sozialwissenschaften*. Berlin. Jahrgang¹, 1905, u. ff. Βλ. επίσης Ν. Α. Ρουμπάκιν, *Ανάμεσα στα βιβλία* (τόμ. II, 2η έκδ.). Εδώ αναφέρουμε μόνο τα πιο ουσιαστικά. Σχετικά με τη βιογραφία του Μαρξ, πρέπει να αναφέρουμε πρώτα απ' όλα τα άρθρα του Φρ. Ένγκελς στη *Volkskalender* που εκδόθηκε από τον Μπράκε στο Μπρασουβάιγκ το 1878 και στο *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, Bd. 6, S. 600-603. W. Liebknecht, *Karl Marx zum Gedächtniss*. Nürnberg. 1896. Lafargue: *Karl Marx. Persönliche Erinnerungen*. Β. Λίμπκνεχτ: Καρλ

Μαρξ, 2η έκδ., Πετρούπολη 1906. Π. Λαφάργκ: *Οι αναμνήσεις μου για τον Κ. Μαρξ*, Οδησσός 1905. (Βλ. το πρωτότυπο στη *Neue Zeit*, IX, 1.) «Στη μνήμη του Κ. Μαρξ». Πετρούπολη 1908, σελ. 410, συλλογή άρθρων των Ι. Νεβζόροφ, Ν. Ροζκόφ, Β. Μπαζάροφ, Ι. Στεκλόφ, Α. Φιν-Γενοταγέβσκι, Π. Ρουμιάντσεφ, Κ. Ρένερ, Ε. Ρόλαντ-Χολστ, Β. Ιλίν, Ρ. Λούξεμπουργκ, Γκ. Ζινόβιεφ, Π. Ορλόβσκι και Μ. Ταγκάνσκι. Φρ. Μέρινγκ, *Ο Καρλ Μαρξ. Η εκτενής βιογραφία του Μαρξ στα αγγλικά*, που γράφτηκε από τον Αμερικανό σοσιαλιστή Σπάργκο (*Spargo, K. Marx, his life and work*. London 1911), δεν είναι ικανοποιητική. Για τη γενική επισκόπηση της δράσης του Μαρξ, βλ. Κ. Kautsky, *Die historische Leistung von K. Marx. Zum 25. Todestag des Meisters*. Berlin 1908. Ρωσική μετάφραση: *Ο Καρλ Μαρξ και ο ιστορικός του ρόλος*, Πετρούπολη 1908. Βλ. επίσης την εκλαϊκευτική προσούρα της Klara Zetkin: *K. M. und sein Lebenswerk* (1913). «Αναμνήσεις για τον Μαρξ», του Ανένκοφ στο *Βέστνικ Εβρόπι*, 1880, τεύχ. 4 (και *Αναμνήσεις*, τόμ. III. *Αξιοσημείωτη δεκαετία*, Πετρούπολη 1882) και του Καρλ Σουρτζ στο *Ρούσκογε Μπογκάτσβο*, 1906, τεύχ. 12· του Μ. Κοβαλέβσκι στο *Βέστνικ Εβρόπι*, 1909, VI, κ.ά.

Η καλύτερη ανάλυση της φιλοσοφίας του μαρξισμού και του ιστορικού υλισμού είναι η ανάλυση του Γκ. Β. Πλεχάνοφ: *Μέσα σε 20 χρόνια*, Πετρούπολη 1909, 3η έκδ. Από την άμυνα στην επίθεση, Πετρούπολη 1910· *Τα βασικά προβλήματα του μαρξισμού*, Πετρούπολη 1908· *Κριτική των κριτικών μας*, Πετρούπολη 1906· *Σχετικά με το ζήτημα της εξέλιξης της μονιστικής αντίληψης της ιστορίας*, Πετρούπολη 1908 κ.ά. έργα. Αντόνιο Λαμπριόλα, *Σχετικά με τα ζητήματα της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας*, Πετρούπολη 1898. Του ίδιου, *Ιστορικός υλισμός και φιλοσοφία*, Πετρούπολη 1906, Φρ. Μέρινγκ, *Για τον ιστορικό υλι-*

σμό, Πετρούπολη 1906, (2η έκδ: του «Προσβεστσένιγε» και του «Μόλοτ»). Του ίδιου *Ο θρύλος για τον Λένινγκ*, Πετρούπολη 1908 («Ζνάνιγε»). Βλ. επίσης Σ. Άντλερ (μημαρξιστής), *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Ιστορία, εισαγωγή, σχόλιο*, Πετρούπολη 1906. Βλ. επίσης *Ιστορικός υλισμός*, Πετρούπολη 1908, συλλογή άρθρων του Ένγκελς, του Κάουτσκι, του Λαφάργκ και πολλών άλλων. Α. Λξελρόντ, *Φιλοσοφικά δοκίμια. Απάντηση στους φιλοσοφικούς κριτικούς του ιστορικού υλισμού*, Πετρούπολη 1906. Ειδική υπεράσπιση των αποτυχημένων παρεκκλίσεων του Ντίτσγκεν από το μαρξισμό στο έργο του Ε. Untermynn, *Die logischen Mängel des engeren Marxismus*, München 1910 (753 σελ. – μεγάλο, όμως όχι σοβαρό έργο). Hugo Riekes, «Die philosophische Wurzel des Marxismus», στο *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 62, Jahrgang 1906, 3. Heft, S. 407-432, ενδιαφέρουσα εργασία ενός αντιπάλου των απόψεων του Μαρξ, εργασία που δείχνει τη φιλοσοφική τους ενότητα από την άποψη του υλισμού, Benno Erdmann, «Die philosophischen Voraussetzungen der materialistischen Geschichtsauffassung», στο *Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft* (Schmollers Jahrbuch), 1907, 3. Heft, S. 1-56, διατύπωση πολύ ωφέλιμη ορισμένων βασικών θέσεων του φιλοσοφικού υλισμού του Μαρξ και σύνοψη αντιρρήσεων από τη συνηθισμένη άποψη του καντιανισμού και του αγνωστικισμού γενικά. R. Stammer, *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung*, 2η έκδ., Λιψία 1906 (καντιανός). Βόλτμαν, *Ιστορικός υλισμός*, ρωσ. μετάφραση, 1901 (επίσης καντιανός). Φορλέντερ, «Ο Καντ και ο Μαρξ», Πετρούπολη 1909 (το ίδιο). Βλ. επίσης την πολεμική ανάμεσα στους Α. Μπογκντάνοφ, Β. Μπαζάροφ κ.ά. (*Δοκίμια για τη φιλοσοφία του μαρξισμού*, Πετρούπολη 1908. Α. Μπογκντάνοφ, *Η πτώση του μεγάλου φετιχισμού*,

Μόσχα 1909 κ.ά. έργα) και Β. Ιλίν (Υλισμός και εμπειριοκριτικισμός, Μόσχα 1909). Σχετικά με τον ιστορικό υλισμό και την ηθική: Κ. Κάουτσκι, *Η ηθική και η υλιστική αντίληψη της ιστορίας*, Πετρούπολη 1906 και πολλά άλλα έργα του Κάουτσκι. Επίσης Boudin, *Das theoretische System von K. Marx*, Stuttg. 1909 (Λ. Μπ. Μπούντιν, *Το θεωρητικό σύστημα του Κ. Μαρκ στο φως της νεότερης κριτικής*, μετάφρ. από τα αγγλικά, θεωρημένη από τη Β. Ζασούλιτς, Πετρούπολη 1908). Hermann Gorter, «Der historische Materialismus, 1909. Από τα έργα των αντιπάλων του μαρξισμού αναφέρουμε του Τουγκάν-Μπαράνοβσκι, *Οι θεωρητικές βάσεις του μαρξισμού*, Πετρούπολη 1907. Σ. Προκοπόβιτς, *Σχετικά με την κριτική του Μαρκ*, Πετρούπολη 1901. Hammacher, *Das philosophisch-ökonomische System des Marxismus*, (Lpz. 1910, σελ. 730 – συλλογή αποσπασμάτων). Β. Ζόμπαρτ, *Ο σοσιαλισμός και το κοινωνικό κίνημα του 19ου αιώνα*, Πετρούπολη. Max Adler (καντιανός), *Kausalität und Teleologie* (Wien 1909, «Marx-Studien») και Marx als Denker.

Αξιοπρόσεκτο είναι το βιβλίο του ιδεαλιστή χεγκελιανού Γιον. Gentile, *La philosophia di Marx* (Pisa 1899) – ο συγγραφέας τονίζει ορισμένες σπουδαίες πλευρές της υλιστικής διαλεκτικής του Μαρκ, που συνήθως ξεφεύγουν από την προσοχή των καντιανών, των θετικιστών κλπ., – και Lévy, *Feuerbach* – για έναν από τους κυριότερους προδρόμους του Μαρκ στη φιλοσοφία. Μια χρήσιμη συλλογή περικοπών από έργα του Μαρκ έχει παρουσιάσει ο Τσερνισόφ, *Σημειωματάριο του μαρξιστή*, Πετρούπολη («Ντιέλο») 1908. Σχετικά με την οικονομική διδασκαλία του Μαρκ: Κ. Κάουτσκι, *Η οικονομική διδασκαλία του Μαρκ* (πολυάριθμες ρωσικές εκδόσεις). Του ίδιου, *Το αγροτικό πρόβλημα*, *Το πρόγραμμα της Ερφούρτης* και πολλές μπροσούρες. Σύγκρ. επίσης Μπέρνσταϊν, *Η οικονομική*

διδασκαλία του Μαρξ. Ο 3ος τόμος του *Κεφαλαίου* (ρωσική μετάφραση, 1905), Γκαμπριέλ Ντεβίλ, *Το Κεφάλαιο* (έκθεση του I τόμου του *Κεφαλαίου*, ρωσική μετάφραση του 1907). Εκπρόσωπος του λεγόμενου ρεβιζιονισμού στις γραμμές των μαρξιστών στο αγροτικό πρόβλημα είναι ο Ε. Ντάβιντ, *Ο σοσιαλισμός και η αγροτική οικονομία* (ρωσική μετάφρ., Πετρούπολη 1902). Για την κριτική του ρεβιζιονισμού, βλ. Β. Ιλίν, *Το αγροτικό πρόβλημα*, Μέρος I, Πετρούπολη 1908. Βλ. επίσης Β. Ιλίν, *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, 2η έκδ., Πετρούπολη 1908 και του ίδιου, *Οικονομικές μελέτες και άρθρα*, Πετρούπολη 1899. Β. Ιλίν, *Νέα στοιχεία για τους νόμους ανάπτυξης του καπιταλισμού στη γεωργία*, τεύχ. 1, 1917. Εφαρμογή των απόψεων του Μαρξ, με ορισμένες παρεκκλίσεις, στα νεότερα στοιχεία για τις αγροτικές σχέσεις στη Γαλλία του Comptère-Morel, *La question agraire et le socialisme en France*. Paris 1912 (455 σελ.). Για την παραπέρα ανάπτυξη των οικονομικών απόψεων του Μαρξ στην εφαρμογή τους στα νεότερα φαινόμενα της οικονομικής ζωής, βλ. του Χίλφφεντινγκ, *Το χρηματιστικό κεφάλαιο*, Πετρούπολη 1911. (Για τη διόρθωση ουσιαστικών λαθών στις απόψεις του συγγραφέα για τη θεωρία της αξίας, βλ. Κάουτσκι στη *Neue Zeit*: «Gold, Papier und Ware» – «Χρυσός, χαρτονόμισμα και εμπόρευμα» – 30, I, 1912, S. 837, 886.) Β. Ιλίν, *Ο ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, 1917. Ο Π. Μάσλοφ παρεκκλίνει στα ουσιαστικά σημεία από το μαρξισμό: *Το αγροτικό πρόβλημα* (2 τόμοι) και *Η θεωρία της ανάπτυξης της λαϊκής οικονομίας* (Πετρούπολη 1910). Βλ. την κριτική από τον Κάουτσκι ορισμένων απ' αυτές τις παρεκκλίσεις στη *Neue Zeit*, XXIX, 1, 1911 στο άρθρο «Μαλθουσιανισμός και σοσιαλισμός».

Κριτική της οικονομικής θεωρίας του Μαρξ από την άποψη της θεωρίας της «οριακής ωφελιμότητας», θεωρίας

που είναι πλατιά διαδομένη ανάμεσα στους αστούς καθηγητές: Böhm-Bawerk, «Zum Abschluss des Marxschen Systems» (Brl. 1896 στο *Staatswiss. Arbeiten*, Festgabe für K. Kries). Υπάρχει ρωσική μετάφραση: Πετρούπολη 1897, «Η θεωρία του Μαρξ και η κριτική της» και του ίδιου, *Kapital und Kapitalzins*, 2η έκδ., Insbr. 1900-1902, 2 τόμ. (Κεφάλαιο και κέρδος, Πετρούπολη 1909). Έπειτα βλ. Riekes, *Wert und Tauschwert* (1899)· v. Bortkiewicz, «Wertrechnung u. Preisrechnung im Marxschen System» (*Archiv f. Sozialw.*, 1906-1907), Leo V. Buch, *Über die Elemente d. polit. Ökonomie. I. Th. Die Intensität d. Arbeit, Wert u. Preis* (εκδόθηκε επίσης στα ρωσικά). Ανάλυση της κριτικής του Μπεμ-Μπάβερχ από μαρξιστική άποψη: Hilferding: «Böhm-Bawerks Marx-Kritik» (*Marx Studien*, Bd. I., Wien 1904) και πιο μικρά άρθρα στη *Neue Zeit*.

Σχετικά με τα δυο κύρια ρεύματα στην ερμηνεία και στην ανάπτυξη του μαρξισμού – τη «ρεβιζιονιστική» και τη ριζοσπαστική («ορθόδοξη»), βλ. Έντ. Μπέρνσταϊν, *Οι προϋποθέσεις του σοσιαλισμού και τα καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας* (το γερμανικό πρωτότυπο Stuttg. 1899· ρωσ. μετ. *Ιστορικός υλισμός*, Πετρούπολη 1901. *Κοινωνικά προβλήματα*, Μόσχα 1901) σύγκρ. επίσης του ίδιου, *Δοκίμια από την ιστορία και τη θεωρία του σοσιαλισμού*, Πετρούπολη 1902. Απάντηση σ' αυτόν: Κ. Κάουτσκι, *Ο Μπέρνσταϊν και το σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα* (το γερμανικό πρωτότυπο Stuttg. 1899, ρωσ. μετ. 4 εκδόσεις, 1905-1906). Από τη γαλλική μαρξιστική φιλολογία: Jules Guesde, *Quatre ans de lutte des classes, En garde!, Questions d'hier et d'aujourd'hui* (Paris 1911), P. Lafargue, *Le déterminisme économique de K. Marx* (Paris 1909), Ant. Pannekoek, *Zwei Tendenzen in der Arbeiter-Bewegung*.

Σχετικά με τη θεωρία του Μαρξ για τη συσσώρευση του κεφαλαίου, η νέα εργασία της Rosa Luxemburg, *Die*

Akkumulation des Kapitals (Brl. 1913) και η ανάλυση της λαθεμένης ερμηνείας που δίνει για τη θεωρία του Μαρξ, ανάλυση που έγινε από τον Otto Bauer, : «Die Akkumulation des Kapitals» (*Neue Zeit*, τόμ. 31, 1913, I, S. S. 831 u. 862). Eckstein στη *Vorwärts* 1913 και Pannekoek στη *Bremer Bürger-Zeitung*, 1913.

Από την παλιά ρωσική φιλολογία για τον Μαρξ, Μπ. Τσιτσέριν, «Οι Γερμανοί σοσιαλιστές», στη *Συλλογή των κρατικών γνώσεων του Μπεζομπράζοφ*, Πετρούπολη 1888 και *Ιστορία των πολιτικών διδασκαλιών*, Μέρος 5, Μόσχα 1902, σελ. 156. Απάντηση του Ζίμπερ: «Οι Γερμανοί οικονομολόγοι μέσα από τα ματογνάλια του κ. Τσιτσέριν», στη *Συλλογή έργων*, τόμ. II, Πετρούπολη 1900. Λ. Σλονίμσκι, *Η οικονομική διδασκαλία του Κ. Μαρξ*, Πετρούπολη 1898, Ν. Ζίμπερ, *Ο Ντέιβιντ Ρικάρντο και ο Κ. Μαρξ στις κοινωνικοοικονομικές έρευνές τους*, Πετρούπολη 1885 και *Συλλογή έργων*, 2 τόμοι, Πετρούπολη 1900. Η βιβλιοκρισία του Ι. Κάουφμαν (Ι. Κ.-ν) για το *Κεφάλαιο* στο *Βέστνικ Εβρόπι*, 1872, τεύχ. 5, είναι αξιοσημείωτη, γιατί ο Μαρξ στον επίλογο της δεύτερης έκδοσης του *Κεφαλαίου* έχει δώσει περικοπές από τους συλλογισμούς του Ι. Κ.-ν, αναγνωρίζοντας ότι αποτελούν μια σωστή έκθεση της υλιστικής διαλεκτικής του μεθόδου.

Οι Ρώσοι ναρόντνικοι για το μαρξισμό: Ν. Κ. Μιχαηλόβσκι στο *Ρούσκογε Μπογκάτσβο*, 1894, τεύχ. 10, 1895, τεύχ. 1 και 2, ανατυπώθηκε στη συλλογή έργων απ' αφορμή τα *Κριτικά σημειώματα* του Π. Στρούβε (Πετρούπολη 1894), που αναλύθηκαν από μαρξιστική άποψη από τον Κ. Τούλιν (Β. Ιλίν) στα *Υλικά για το χαρακτηρισμό της οικονομικής μας ανάπτυξης* (Πετρούπολη 1895, καταστράφηκε από τη λογοκρισία), ανατυπώθηκε από τον Β. Ιλίν, *Μέσα σε 12 χρόνια*. Πετρούπολη 1908. Έπειτα, από τη ναρόντνικη φιλολογία: Β. Β., *Οι κατευθύνσεις μας*, Πετρού-

πολη 1892. Του ίδιου, Από το 1870 ως το 1910, Πετρούπολη, 1907. Νικολάι-ον: Δοκίμια για την κοινωνική μας οικονομία μετά τη μεταρρύθμιση, Πετρούπολη 1893. Β. Τσερνόφ, Ο μαρξισμός και το αγροτικό πρόβλημα, Πετρούπολη 1906. Του ίδιου, Φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές μελέτες, Πετρούπολη 1907.

Εκτός από τους ναρόντνικους θα σημειώσουμε επίσης: Ν. Καρέγεφ, Παλιές και καινούργιες μελέτες για τον ιστορικό υλισμό, Πετρούπολη 1896, 2η έκδ., 1913, με τον τίτλο: Κριτική του οικονομικού υλισμού. Μάζαρικ, Οι φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές βάσεις του μαρξισμού, Μόσχα 1900. Κρότσε, Ο ιστορικός υλισμός και η μαρξιστική οικονομία, Πετρούπολη 1902.

Για να εκτιμήσει κανείς σωστά τις απόψεις του Μαρξ, είναι εντελώς απαραίτητο να διαβάσει τα έργα του πιο κοιντού ομοϊδεάτη και συνεργάτη του, του Φρίντριχ Ένγκελς. Δεν μπορεί να καταλάβει κανείς το μαρξισμό και να τον εκθέσει στην πληρότητά του χωρίς να πάρει υπόψη όλα τα έργα του Ένγκελς.

Για την κριτική του Μαρξ από την άποψη του αναρχισμού, βλ. τον Β. Τσερκέζοφ, Η διδασκαλία του μαρξισμού, Πετρούπολη 1905, 2 μέρη, Β. Τέκερ Αντί βιβλίου, Μόσχα 1907. Του συνδικαλιστή Σορέλ, Κοινωνικά δοκίμια της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας, Μόσχα 1908.

Γράφτηκε τον Ιούλη-Νοέμβρη 1914

*Δημοσιεύτηκε με συντομεύσεις το 1915
στο Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Γκρανάτ, έκδοση 7η, τόμ. 28ος
Υπογραφή: Β. Ιλίν*

*Ο πρόλογος δημοσιεύτηκε το 1918 στην μπροσούρα:
Ν. Λένιν, Καρλ Μαρξ, Μόσχα, έκδ. «Πριμπόι»*

*Δημοσιεύεται σύμφωνα με το χειρόγραφο
που παραβλήθηκε με το κείμενο της μπροσούρας*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αυτό το άρθρο γράφτηκε από τον Λένιν το 1913, για την 30ή επέτειο από το θάνατο του Μαρξ.

2. Ο Λένιν έγραψε αυτό το άρθρο για το πιο εκλαϊκευτικό την περίοδο εκείνη στη Ρωσία *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Γκρανάτ*. Ωστόσο, επειδή ήταν εξαιρετικά απασχολημένος με την καθοδήγηση της δράσης του κόμματος και της εφημερίδας *Πράβντα*, αναγκάστηκε να σταματήσει το γράψιμο του άρθρου του. Στο γράμμα του, ο Λένιν ενημέρωσε τη Συντακτική επιτροπή των εκδόσεων Γκρανάτ πως δεν μπορούσε να τελειώσει έγκαιρα το άρθρο και εξέφρασε την ελπίδα ότι θα μπορούσαν να βρεθούν άλλοι μαρξιστές που να παραδώσουν το άρθρο εμπρόθεσμα. Η απάντηση, που υπογραφόταν από το Γραμματέα της Συντακτικής επιτροπής, έλεγε: «Το σημερινό σας γράμμα, που ισοδυναμεί σχεδόν με άρνηση να γράψετε το άρθρο για τον Μαρξ και το μαρξισμό, μας έφερε μεγάλη σύγχυση... Ψάχνοντας, όχι μόνο τα ρωσικά ονόματα, αλλά και αυτά του εξωτερικού, δεν μπορούμε να βρούμε συγγραφέα. Σας παρακαλούμε πάρα πολύ να μείνει για Σας το άρθρο αυτό...».

Ο Λένιν δέχτηκε να συνεχίσει τη δουλειά για το άρθρο και στις 4 (17) του Νοέμβρη το έστειλε στον εκδότη.

3. *Μπάουερ, Μπρούνο* (1809-1882) – Γερμανός ιδεαλιστής φιλόσοφος, του οποίου τις απόψεις κριτικάρισαν ο Μαρξ και ο Ένγκελς.

4. *Φόιερμπαχ, Λούντβιχ Άντρεας* (1804-1872) – επιφανής Γερμανός υλιστής φιλόσοφος, ένας από τους προδρόμους του μαρξισμού. Έκανε κριτική στην ιδεαλιστική φιλοσοφία του Χέγκελ, αλλά στην εξήγηση των κοινωνικών φαινομένων ήταν κι ο ίδιος ιδεαλιστής. Ο υλισμός του ήταν μεταφυσικός και ενατενιστικός. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του ενδιαφέρθηκε για τη σοσιαλιστική φιλολογία.

5. Πρόκειται για την αστική επανάσταση στη Γαλλία, το Φλεβάρη του 1848.

6. Εδώ γίνεται λόγος για την αστική επανάσταση στη Γερμανία και την Αυστρία, που άρχισε το Μάρτη του 1848.

7. Πρόκειται για μια λαϊκή διαδήλωση στο Παρίσι, η οποία οργάνωθηκε από το κόμμα της μικροαστικής τάξης («Ορεινοί»), σε ένδειξη διαμαρτυρίας ενάντια στην παραβίαση, από τον Πρόεδρο της δημοκρατίας και την πλειοψηφία της Νομοθετικής Εθνοσυνέλευσης, των δικαιωμάτων που καθιέρωσε η επανάσταση του 1848. Η διαδήλωση διαλύθηκε από την κυβέρνηση.

8. Πρόκειται για την «Ιδρυτική διακήρυξη της Διεθνούς Ένωσης των Εργατών».

9. *Ματζίνι, Τζουζέπε* (1805-1872) – επιφανής Ιταλός επαναστάτης, αστός δημοκράτης. Πρόβαλε το πρόγραμμα συνένωσης της Ιταλίας «από τα κάτω» σαν ανεξάρτητης αστικής δημοκρατίας. Βασικό μέσο πάλης θεωρούσε την εξέγερση, αλλά τον χαρακτήριζε και η συνωμοτική τακτική. Αγνοούσε τα συμφέροντα των αγροτών, ενώ είδε την επίλυση του εργατικού ζητήματος στη συνεργασία εργασίας και κεφαλαίου.

10. *Προυντόν, Πιέρ Ζοζέφ* (1809-1865) – Γάλλος δημοσιολόγος, οικονομολόγος και κοινωνιολόγος, θεωρητικός της μικροαστικής τάξης, ένας από τους θεμελιωτές του αναρχισμού. Ονειρευόταν να διαιωνίσει τη μικρή ατομική ιδιοκτησία και πρότεινε να βοηθήσει τους εργάτες με «δωρεάν πιστώσεις», έτσι που να μπορέσουν να αποκτήσουν δικά τους μέσα παραγωγής και να γίνουν βιοτέχνες. Οι ουσιαστικά αντιδραστικές ουτοπικές προτάσεις του δεν έθιγαν την καπιταλιστική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Προπαγάνδιζε την αρνητική στάση απέναντι στην πολιτική πάλη και καταδίκασε τις επαναστατικές εκδηλώσεις της εργατικής τάξης. Ο Μαρξ έκανε σιντριπτική κριτική στις φιλοσοφικές και οικονομικές απόψεις του Προυντόν.

11. *Μπακούνιν, Μ. Α.* (1814-1876) – ένας από τους θεωρητικούς του ναροντικισμού και του αναρχισμού. Ανήκε στην Ι Διεθνή, όπου δρούσε σαν φανατικός εχθρός του μαρξισμού. Αρνιόταν κάθε μορφή κράτους, δεν καταλάβαινε τον ιστορικό ρόλο του προλεταριάτου και τασσόταν ανοιχτά ενάντια στη δημιουργία ανεξάρτητου πολιτικού κόμματος της εργατικής τάξης. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς έκαναν ανυποχώρητη πάλη ενάντια στις αντιδραστικές αντιλήψεις του Μπακούνιν. Το 1872, ο Μπακούνιν διαγράφηκε από τη Διεθνή για τη διασπαστική του δράση.

12. *Τιερί, Αυγουστίνος* (1795-1856) – Γάλλος αστός ιστορικός φιλελεύθερης κατεύθυνσης. Δεχόταν τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις και την ταξική πάλη της αστικής τάξης ενάντια στην τάξη των ευγενών, πήρε όμως αρνητική θέση απέναντι στο μαζικό επαναστατικό κίνημα.

13. *Γκιζό, Φραγκίσκος Πέτρος Γουλιέλμος* (1787-1874) – Γάλλος αστός ιστορικός και κρατικός παράγοντας. Ήταν υπέρ του συμβιβασμού με την τάξη των ευγενών και έδειξε πολύ μεγάλη εχθρότητα απέναντι στην πάλη των λαϊκών μαζών.

14. *Μινιέ, Φρανσουά Ογκίστ Μαρί* (1796-1884) – Γάλλος αστός ιστορικός. Στις εργασίες του προσπαθούσε να δικαιολογήσει το δικαί-

ωμα πολιτικής εξουσίας της αστικής τάξης, ενώ κρατούσε αρνητική στάση απέναντι στην επαναστατική πάλη των μαζών.

15. *Θιέρσος, Αδόλφος* (1797-1877) – Γάλλος αστός κρατικός παράγοντας και ιστορικός. Ήταν ένας από τους κύριους οργανωτές της κατάνηξης της Κομμούνας του Παρισιού, το Μάρτη του 1871.

16. *Σμιθ, Άνταμ* (1723-1790) – Άγγλος οικονομολόγος, ο μεγαλύτερος εκπρόσωπος της κλασικής αστικής πολιτικής οικονομίας. Διακήρυξε για πρώτη φορά ότι πηγή της αξίας είναι η εργασία σ' οποιοδήποτε κλάδο παραγωγής κι αν είχε καταναλωθεί. Ξεκινώντας απ' αυτό, έβγαλε το πολύ σπουδαίο συμπέρασμα, ότι ο μισθός εργασίας του εργάτη αποτελεί ένα μέρος του προϊόντος της εργασίας του και καθορίζεται από την αξία των μέσων συντήρησής του, ότι πηγή των εισοδημάτων των καπιταλιστών και των γαιοκτημόνων είναι επίσης η εργασία των εργατών. Ήταν ο πρώτος που έδωσε χαρακτηρισμό της ταξικής διάρθρωσης της καπιταλιστικής κοινωνίας, αρνιόταν όμως την ύπαρξη της ταξικής πάλης στην καπιταλιστική κοινωνία. Ο Μαρξ, ενώ σημείωσε τις υπηρεσίες του Σμιθ στην ανάπτυξη της πολιτικής οικονομίας, ταυτόχρονα έδειξε το στενό αστικό χαρακτήρα και την αντιφατικότητα των απόψεών του.

17. *Ροντμπερτους-Γιάγκετσοφ, Γιόχαν-Καρλ* (1805-1875) – Γερμανός χυδαίος οικονομολόγος, Πρώσος μεγαλοκτηματίας. Θεωρούσε ότι οι αντιθέσεις ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο μπορούν να λυθούν με μια σειρά μεταρρυθμίσεις.

18. *Ρικάρντο, Ντέβιντ* (1772-1823) – επιφανής Άγγλος οικονομολόγος, συγγραφέας του έργου *Αρχές πολιτικής οικονομίας και του συστήματος επιβολής των φόρων και άλλων έργων*, στα οποία βρήκε την ολοκλήρωσή της η κλασική αστική πολιτική οικονομία. Υπερασπίστηκε τα συμφέροντα της αστικής τάξης στην πάλη της ενάντια στα υπολείμματα της φεουδαρχίας και υποστήριξε την αρχή του ελεύθερου συναγωνισμού. Ήταν ένας από τους θεμελιωτές της θεωρίας της εργασιακής αξίας κι αυτή τη θεωρία προσπάθησε να την κάνει βάση όλης της πολιτικής οικονομίας. Ωστόσο, η ταξική στενότητα εμπόδιζε τον Ρικάρντο να κάνει μια πραγματικά επιστημονική ανάλυση του καπιταλισμού, να ανακαλύψει το μυστικό της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης.

Κριτική των θεωρητικών απόψεων του Ρικάρντο έκανε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* και σε άλλα έργα.

19. *Χόλιοκ, Τζορτζ Ντζέχομπ* (1817-1906) – παράγοντας του αγγλικού συνεταιριστικού κινήματος, ρεφορμιστής. Συμμεριζόταν τη θεωρία της συμμετοχής των εργατών στα κέρδη τόσο των συνεταιρισμών

όσο και των καπιταλιστικών επιχειρήσεων. Το Νοέμβριο του 1869, έβαλε την υποψηφιότητά του για να γίνει μέλος του Γενικού Συμβουλίου της Ι Διεθνούς. Ωστόσο, το Συμβούλιο απόρριψε την αίτηση.

20. Πρόκειται για την εθνικοαπελευθερωτική, δημοκρατική εξέγερση στη δημοκρατία της Κρακοβίας, που είχε υποταγεί από το 1815 στον κοινό έλεγχο της Αυστρίας, Πρωσίας και Ρωσίας. Η εξέγερση καταπνίγηκε. «Η επανάσταση της Κρακοβίας –έλεγε ο Μαρξ– έδωσε ένδοξο παράδειγμα σε όλη την Ευρώπη, συνταυτίζοντας την υπόθεση της εθνικής απελευθέρωσης με την υπόθεση της δημοκρατίας και με την απελευθέρωση της καταπιεζόμενης τάξης».

21. Σάπερ, Καρλ (1812-1870) – επιφανής παράγοντας του γερμανικού και του διεθνούς εργατικού κινήματος. Πήρε ενεργά μέρος στη δράση της Ένωσης των Κομμουνιστών. Το 1850 κατέφυγε στην Αγγλία, όπου, εκείνο τον καιρό, ζούσε ο Μαρξ. Μπήκε στην ΚΕ της Ένωσης των Κομμουνιστών, όπου μαζί με τον Α. Βίλιχ τάχθηκε ενάντια στην πλειοψηφία της Κεντρικής Επιτροπής, που καθοδηγούνταν από τον Μαρξ και τον Ένγκελς, και έγινε ένας από τους ηγέτες της σεχταριστικής-τυχοδιωκτικής φράξιας της Ένωσης. Το 1856, όταν κατάλαβε ότι οι θέσεις του είναι λαθεμένες, πλησίασε και πάλι τον Μαρξ και τον Ένγκελς.

22. Βίλιχ, Άουγκουστ (1810-1878) – πήρε μέρος στο επαναστατικό κίνημα της Γερμανίας. Το 1847 προσχώρησε στην Ένωση των Κομμουνιστών. Πήρε ενεργά μέρος στην επανάσταση του 1848-1849 στη Γερμανία. Μετά την ήττα της εξέγερσης, έφυγε στην Ελβετία και αργότερα στην Αγγλία. Ήταν ένας από τους ηγέτες της σεχταριστικής-τυχοδιωκτικής φράξιας που αποσχίστηκε από την Ένωση των Κομμουνιστών το 1850. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς τάχθηκαν ενάντια στην τακτική του Βίλιχ και των οπαδών του.

23. Μοστ, Γιόχαν Ιωσήφ (1846-1906) – Γερμανός σοσιαλδημοκράτης, αργότερα αναρχικός. Το 1878, μετά την ψήφιση του έκτακτου νόμου ενάντια στους σοσιαλιστές, κατέφυγε στο Λονδίνο, όπου έβγαζε την αναρχική εφημερίδα *Die Freiheit* (Ελευθερία), της οποίας την έκδοση συνέχισε και στις ΗΠΑ, όπου πήγε το 1882. Στα επόμενα χρόνια αποχώρησε από το εργατικό κίνημα.